

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU

Elektronsko izdanje

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

<https://doi.org/10.46630/gsoc.32.2024>

Ovaj broj časopisa Godišnjak za sociologiju (XX/32, 2024) objavljuje se uz finansijsku pomoć Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

PERIODIKA
Serija: Godišnjaci

Koordinatorica Izdavačke delatnosti
Doc. dr Sanja Ignjatović

Redakcija Godišnjaka za sociologiju:
Doc. dr Miloš Jovanović, urednik
Prof. dr Dragan Todorović
Doc. dr Dragan Stanojević
Prof. dr Dušan Ristić
Doc. dr Nemanja Krstić
Doc. dr Jelena Božilović
Aleksandra Nikolajević
dr Dušan Milenković
Vuk Dinić, sekretar

Međunarodni uređivački odbor:
Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale,
L'Università di Milano-Bicocca
Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Honorata Jakubowska, Wydział Socjologii, Uniwersytet im.
Adama Mickiewicza w Poznaniu
Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna
Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru
Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София
Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Adresa:
Filozofski fakultet u Nišu
Ćirila i Metodija 2
18000 Niš

Copyright© Filozofski fakultet u Nišu

Od 2005. do 2011. Godišnjak za sociologiju je izlazio jednom godišnje. Od 2012.
godine objavljuju se dve sveske godišnje.

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

UDK 316

ISSN 1451-9739

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU

XX/32 (2024)

Niš, 2024.

PERIODICALS

Series: Annuals

Head of Publishing:

Assistant Professor Sanja Ignjatović, PhD

Editorial Board:

Miloš Jovanović, Editor

Dragan Todorović

Dragan Stanojević

Dušan Ristić

Nemanja Krstić

Jelena Božilović

Aleksandra Nikolajević

Dušan Milenković

Vuk Dinić, Secretary

International Editorial Board:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale,

L'Università di Milano-Bicocca

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Honorata Jakubowska, Wydział Socjologii, Uniwersytet im.

Adama Mickiewicza w Poznaniu

Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna

Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru

Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София

Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di

Milano-Bicocca

Address

Faculty of Philosophy, Niš

18000 Niš

Ćirila i Metodija 2

Copyright© Filozofski fakultet u Nišu

From 2005 to 2011 Sociological Annual was published once a year.

Since 2012 two volumes are published annually.

SADRŽAJ

ČLANCI

Ana Birešev, Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović VIŠE (OD) DEMOKRATIJE: KONCEPCIJE I EVALUACIJE DEMOKRATIJE KOD GRAĐANA EVROPE	11
Đurica Stojanović GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST ILI NE – SLUČAJ BLOKADE PUTEVA U SRBIJI	39
Александра Гргов БОРБА ЗА ЖЕНСКО ПРАВО ГЛАСА НА ПРИМЕРУ ЧАСОПИСА „ЛЕСКОВАЧКИ ГЛАСНИК“ 1927. И 1928. ГОДИНЕ	57
Мирјана Петровић-Лазих, Ивана Илић Савић СОЦИОЛОШКИ ЗНАЧАЈ ИНФОРМИСАНОСТИ ОПШТЕ ПОПУЛАЦИЈЕ О ПОРЕМЕЋАЈИМА ГЛАСА	69

PRIKAZI

Анђела Божић МЕТОДОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА	81
UPUTSTVO AUTORIMA	87

CONTENTS

ARTICLES

Ana Birešev, Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović MORE (OF) DEMOCRACY: EUROPEAN CITIZENS' VIEWS AND EVALUATIONS OF DEMOCRACY	11
Đurica Stojanović CIVIL DISOBEDIENCE OR NOT – THE CASE OF ROAD BLOCKADES IN SERBIA	39
Aleksandra Grgov THE STRUGGLE FOR WOMEN'S SUFFRAGE: THE CASE OF THE MAGAZINE 'LESKOVAČKI GLASNIK IN 1927 AND 1928	57
Mirjana Petrović-Lazić, Ivana Ilić Savić SOCIOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE GENERAL POPULATION'S AWARENESS OF VOICE DISORDERS	69

PRIKAZI

Anđela Božić METHODOLOGICAL PERSPECTIVES OF BIOGRAPHICAL RESEARCH IN THE SOCIAL SCIENCES	81
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	87

ČLANCI

ARTICLES

More (of) Democracy: European Citizens’ Views and Evaluations of Democracy^{1*}

Ana Birešev^{2**}, Jelena Pešić^{3***}, Tamara Petrović Trifunović^{4****}

^{**/**/****}University of Belgrade – Faculty of Philosophy

Abstract

Social and political theory recognizes several conjunctural, as well as long-term factors that shape how citizens conceptualize democracy and what they expect from it. Based on Round 10 of the European Social Survey, we analyse how Europeans view and evaluate democracy, distinguishing liberal (basic) model and several additions, such as social-democratic, participatory and populist models (that we analyse integrated as alternative model of democracy). We explore whether liberal and alternative models of democracy are mutually complementary or exclusionary, and which model prevails, but also to what extent there are discrepancies between the normative elements and evaluated outcomes. The paper examines whether and how the length of historical experience with democracy (operationalized through different waves of democratization) influences the predominant normative of democracy, as well as evaluations of the implemented standards. Finally, in the last section, the aim of the analysis is to draw conclusions on the profile of both proponents of liberal and alternative models of democracy but also of critical citizens, who value democracy as an ideal, while remaining wary in terms of its empirical manifestations.

Keywords: liberal and alternative models of democracy, views, evaluations, Europe

^{1*} Corresponding author: ana.biresev@f.bg.ac.rs

The text was written based on the conference presentation „Views and evaluations of democracy in the post-Yugoslav societies“ (presented by Jelena Pešić, Ana Birešev and Tamara Petrović Trifunović), within the international scientific conference *Sociological Perspectives on Contemporary Post-Yugoslav Societies*, organised by Scientific Sociological Association of Serbia in Belgrade, May 26-27 2023.

The research work conducted for this article is supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, within the projects financed at University of Belgrade – Faculty of Philosophy (contract number 451-03-66/2024-03/ 200163).

Please cite as: Birešev, A., Pešić, J., Petrović Trifunović, T. (2024): More (of) Democracy: European Citizens’ Views and Evaluations of Democracy. *Godišnjak za sociologiju* vol.20(32): 11 – 37.

^{2**} <https://orcid.org/0000-0001-7877-8777>

^{3***} <https://orcid.org/0000-0003-4352-6689>

^{4****} <https://orcid.org/0009-0002-9999-4721>

Introduction

Based on the results of the Round 10 of the European Social Survey, the aim of this paper is to explore which models of democracy prevail among European citizens, what they expect from democracy and how they evaluate it. Democracies, both established and unconsolidated, are currently facing political and normative challenges, which primarily come from two directions – from the rise of exclusionist and authoritarian tendencies in various contemporary states, on the one hand, but also from different emancipatory and radical democratic political projects, on the other. The enthusiasm that the third wave of democratization brought about in Europe and Latin America in the mid-1970s has since evaporated. It has been replaced with the era of “democratic disillusionment”: “liberal democratic regimes are being eroded and discredited, with regard to both their institutional basis and normative fundamentals, and their symbolic and ideological dimensions” (Ortiz Leroux, 2020:138). According to Turner (2021), four major “catastrophes” have shaken the world and undermined confidence in liberal democracy in the 21st century: the attack on the World Trade Centre in New York City in 2001 and the subsequent “war on terror”; the global financial crisis of 2008-2011; the intensifying of migratory trends and the 2015 European refugee crisis; and the COVID-19 pandemic. The “techno-sanitary Leviathan of therapeutic capitalism” (Fuzaro, 2022:12), which grew out of the need to curb the epidemiological crisis, with its states of emergency, expertocracy, and autocratic decision-making, further contributed to the divorce between liberalism and democracy. Even before the pandemic, the technocratic challenge (Bertsou & Caramani, 2020) has deeply transformed the conditions of democracy and turned into a source of tensions. The ever-growing concentration of power in the hands of the unelected expert elites, often unresponsive to the needs of the community, as well as the social isolation during the COVID-19 pandemic, which limited conventional political participation and encouraged the further spread of conspiracism and phantasm of “the deep state”, jointly instigated the resurgence of anti-party and anti-establishment populist sentiments in undemocratic and democratic systems alike.

For decades now, the malignant impact of business lobbies on governments’ policies and the commercialization of public services have been generating the de-democratizing developments in liberal democracies, leading some authors to define this entire process as post-democracy (Crouch, 2004). Furthermore, in many countries around the globe, democratic procedures coexist with the abuse of power and declining political and civil rights, as we can witness in Hungary – the EU member state – whose prime minister Viktor Orbán publicly embraced the concept of “illiberal democracy” (Antal, 2022). The challenge to liberal democracy also comes from the leading authoritarian political systems, such as China, suggesting that economic progress is attainable without a democratic government (Plattner, 2017).

In contrast to the growing theoretical and public criticism toward representative democracy over the last decades, empirical research provides evidence that democracy

still has a wide appeal among citizens (Ferrín & Kriesi, 2016:11). Almost 89% of the citizens of the 37 countries covered by the fifth wave of European Values Study indicate a democratic system as a desirable system of governance (Fotev, 2022:52). While the acceptance of democracy as a political system remains solid over time, as well as the democratic vision of the political community, conceived around an idea of a presumed common good (diffuse or generalized support, according to Easton, 1965), the support for particular governments and political authorities (specific support, oriented towards outputs) is in decline as a result of negative evaluation of their performance. Various surveys have confirmed that citizens show strong support for fundamental democratic principles and values, while at the same time expressing dissatisfaction with how the democratic regime functions in practice, pointing to the fact that the legitimacy of democratic political order is produced on the output side of the political system and that it is largely influenced by the quality of government, i.e. the effects of the specific public policies (Klingemann, 1999; Norris, 2011). It is reasonable to expect that dissatisfaction with democracy would therefore be higher in a relatively new than in long-living democracies. As Kriesi and Saris (2016:192) notice, not only that the democratic performance is lower in young democracies, which causes dissatisfaction, but it is precisely the low performance that also keeps the issue of functioning of democracy on the public agenda and in people's minds. The constant public pointing to the failures in institutions' performances might explain why in the younger, fragile, or deficient democracies, with not such remote non-democratic history, attitudes of a majority of citizens go in the direction of the positive view of democracy on the normative level together with the high expectations of democracy. As previously shown by Kriesi and Morlino (2016), it is exactly the direct (negative) political experience that shapes the (maximalist)⁵ democratic expectations of Europeans. Even though the liberal notions of democracy are frequently combined with the illiberal notions in the states with authoritarian historical backgrounds (Kirsch & Welzel, 2019), this certainly in no way diminishes the principled dedication of citizens of these countries to democratic ideals.

Data collected in Round 6 of the European Social Survey (ESS), provided the empirical base for the examination of the concepts of views and evaluations of democracy (Ferrín & Kriesi, 2016). These concepts, which have been presented as a modified version of Easton's distinction between diffuse and specific political support, will be used as a starting point for our study. According to Ferrín and Kriesi (2016a:10), views refer to the citizens' normative ideal of democracy, to their ideas about what democracy should be. Evaluations of democracy, on the other hand, refer to the assessments of the way the democratic principles and different aspects of

⁵ Minimalist conception of democracy is defined by common features shared by all conceptions of democracy (included in Dahls' or Schumpeter's visions of liberal democracy, which will be presented in more detail later), while maximalist conception encompasses all the features of the minimalist conception, plus some additional ones. As research by Kriesi et al. (2016) showed, those citizens who have a maximalist view of liberal democracy also express direct-democratic and social-democratic expectations from democracy, while citizens who do not call for such supplementary features also tend to have a minimalist view of the basic form of liberal democracy.

democracy have been implemented in specific countries. Previous studies based on ESS Round 6 data, which analysed the citizens' ideal views of democracy, i.e. their relation to various components of the three conceptions of democracy (liberal, social democratic and direct democratic), have shown that citizens of different European countries embrace a demanding conception of democracy since their democratic preferences comprise universal normative attachment to the liberal democracy model, but also include elements of the social and direct democratic concepts and views (Ferrín & Kriesi, 2016). It has also been established that citizens of the newly emerging democracies in Southern, Central, and Eastern Europe have maximalist conceptions of all three visions of democracy and “the most acute awareness of what it takes to make democracy work” (Kriesi, et al., 2016:89). Following the theories of institutional learning, Heyne (2018) suggests that the question of why some citizens' expectations have gone beyond the basic liberal model of democracy can be explained by their socialization experiences: Europeans have a more performance-based view of legitimacy and are more likely to demand social outputs from democracy when they live in a post-authoritarian democracy, particularly if that democracy was under communist rule. Where European citizens are dissatisfied with the way democracy works in their own country (in Southern, Central and Eastern Europe), they tend to make greater demands on democracy and hold more maximalist understandings of it, whereas in highly performing democracies (in North-western Europe), their conceptions are more minimalist (Kriesi & Morlino, 2016:310). The European citizens' views and evaluations of democracy are shaped by specific contextual factors related to (non-)democratic history and the quality of democracy in their countries. However, they all share the tendency to react to the perceived democratic deficit in a similar manner – by adopting a broader understanding that goes beyond the basic liberal model of democracy.

Models of democracy - liberal, social, participatory and populist

Two of the most influential contemporary endeavours to define liberal democracy are Joseph A. Schumpeter's “minimalist” competitive elitist model and Robert A. Dahl's concept of polyarchy. The two constitutive elements of democracy, for Schumpeter, are free competitive elections and participation of citizens in electing their political representatives who are thus given a mandate to carry out their will and govern (Schumpeter, 1994). According to this understanding, “democracy is an institutional arrangement to generate and legitimate leadership”, and therefore it “has at best a most tenuous relation to the classical meaning of democracy: ‘rule by the people’” (Held, 2006:143). Dahl's pluralist conception of democracy rests on the premise that democracy is warranted by the competition among organized interest groups and on the five requirements for a democratic process – effective participation, voting equality at the decisive stage of collective decisions, enlightened understanding, control of the agenda of government decisions, and inclusiveness. In the political reality of large-scale governments, there are seven criteria of polyarchy,

i.e. seven institutions that distinguish democracy: 1) elected officials assigned with a task of control over government decisions, 2) free, fair and frequent elections, 3) eligibility for public office, 4) inclusive suffrage, 5) freedom of expression, 6) free access to alternative information, and 7) associational autonomy (Dahl, 1972, 1998).

Dahl and Schumpeter provide a model of procedural democracy, centred on the electoral process, with elections of political decision-makers at regular intervals as the main institutional pillars of representative democracy. Within this orientation, the elections are additionally seen as a means to establish a double link between the political input (the citizens' preferences) and the political output (public policies adopted by elected representatives), which assumes engagement of a "chain of responsiveness" and a "chain of accountability" (Bühlmann & Kriesi, 2013). The "chain of responsiveness" refers to the obligation of governments to acknowledge and implement preferences of the citizens through their policies, while the "chain of accountability" confronts governments with a demand to inform the public and to explain and justify their decisions. The electoral definition of democracy also requires guarantees of basic civil liberties and a developed public sphere in order to effect the mechanisms and channels that enable control and communication, which constitutes the liberal component of democracy, comprised of the rule of law, horizontal accountability (control of account-holders by the institutions and independent administrative bodies), and civil liberties (Ferrín & Kriesi, 2016a).

The mid-20th century re-examinations of theories of liberal democracy emerged from the understanding that democratic political systems face several challenges: first, from corporate interests that endanger the relative autonomy of democratic institutions; second, from declining political participation that signals the existence of deeper political inequalities; and finally, from the tension between democratic legitimation and capitalist accumulation, as well as between democracy and liberalism, which began to lean more and more toward consensual solutions, narrowing the space for political confrontation (Toplišek, 2019). This presents a challenge for contemporary democracies, as well as for theory of democracy.

One of the conceptions, which was introduced as a possible response to the crisis of electoral democracy, is the model of social democracy. It is a variant of substantive democracy, connected with the reduction of economic inequalities and the minimizing of the effects of social class, where well-being is seen as a necessary prerequisite for equalizing citizens' competencies and improving political participation. This alternative model of democracy represents the echo of the social-democratic variant of capitalism, in the post-war decades, characterized by a mixed economy, Keynesianism, and a welfare state. Although the system of social capitalism and its corporatist structure collapsed, the social partnership between unionized labour, organized business, and government was not completely dismantled. In the 1990s, it was renewed and reconfigured in the form of "national social pacts", through which the governments in crisis-hit economies agreed with trade unions about wage moderation or consulted about consolidation of public budgets, but "it remained confined to national arenas which, in the course of European integration, became embedded in supranational markets and governed by supranational imperatives of

austerity and liberalization”, and so “as a consequence its agenda was more and more set, as it were, from above” (Streeck, 2006:24).

Relics of the social-democratic model of the welfare state, present only partially in policy and institutional arrangements, today mainly serve to mitigate and legitimize painful economic decisions that produce extreme wealth imbalance. Although Sweden, Germany and France retain their welfare states, the general trend is showing that “the historical achievements of post-war social democracy in Western Europe – universal welfare, high-quality public services, the social investment state – seem imperilled as never before” (Diamond, 2012:2). The centre-left parties abandoned the core social democratic ideological principles and accepted a more pragmatic catch-all political strategy, which was clearly demonstrated in the “third way” governing policies. However, the global economic crisis of 2008 shed a new light on today’s democracies and reaffirmed the issues of social equality and economic security, both through anti-austerity movements and new movement parties that appeared on the political scene (Della Porta et al., 2017).

If the crisis of the welfare state conditioned the reactualisation of the social-democratic concept of democracy, the crisis of participation (Norris, 2011) produced the need for a stronger emphasis on the participatory and inclusive aspects of political decision-making processes, which go beyond the dominant representative model. Direct democracy is a “regime in which the population as a whole vote on the most important political decisions” (Budge, 1993:137). The central idea behind this form of government is to increase the involvement of citizens in making political decisions, whether it is carried out through referendums or plebiscites, or face-to-face, through popular assemblies. Since direct (participatory) democracy can occur within different institutional modalities (Budge, 1993; Held, 2006), direct-democratic tools are applied in many representative democracies in which a proper balance has been established between the popular will and the constitutional system of checks and balances, but these tools have also become a standard part of the repertoire within populist anti-establishment and anti-party politics. Direct democracy, in its main features and instruments, overlaps with populist democracy and could even be considered its variant, as populism can rest on direct-democratic principles, but due to the specificity of contemporary populist regimes, we will treat them as analytically separate forms, since historically direct democracy is a phenomenon that precedes contemporary populist regimes (Held, 2006; Matsusaka, 2020). Despite certain commonalities at the level of the model, it should be emphasized that in political practice, direct-democratic demands come as a result of efforts to encourage participation from below, while populism is a strategy of voter mobilization created and imposed from above, by political elites or charismatic leaders, who often respond to the “populist” criticism of the loss of popular control by offering and implementing undemocratic solutions (Matsusaka, 2020). Participatory democratic theory and populist rhetoric share a redemptive democratic trait, but unlike the latter, the former is discursive and deliberative, strongly committed to ideas of critical

thinking and empowerment (Canovan, 1999).⁶

Populist democracy is understood as the ideal of radical democracy which “aims at the closest possible approach to direct popular self-government without the intervention of a political elite” (Canovan, 1981:173). The populist conception of democracy presents three characteristics: first, it advocates direct democracy based on referendums initiated by the people; second, it defends the project of a “polarized democracy”, denouncing the non-democratic character of unelected authorities and constitutional courts, and finally, it affirms the immediate and spontaneous expression of popular opinion (Rosanvallon, 2021:21). Populist insistence on popular control of political and legislative decisions and a strong emphasis on popular sovereignty, results in a high valuation of the institutions of representative recall, people’s initiative and referendum as devices through which the “government by the people” is realized. The populist model of democracy, like the direct-democratic model, is centred around the idea of the people as sovereign, but unlike the latter, it is anti-pluralist and rests on the premise of the existence of a homogeneous and virtuous people, the assumed general will, based on the unity of the people and on a clear demarcation from those who do not belong to the *demos* (Mudde & Kaltwasser, 2017). It is precisely the denial of particular interests and narrow-group identifications that tear apart the collective unity of the people, that lies at the basis of internal tensions between populism and constitutional aspects of liberal democracy, whose mechanisms serve to prevent the tyranny of the majority and endangering of the rights and freedoms of minorities and groups exposed to systemic discrimination (Mudde & Kaltwasser, 2017; Canovan, 1981, 1999). The populist model of democracy offers a radical understanding of responsiveness and vertical accountability, where only citizens can hold their governments accountable, while the liberal principles of horizontal accountability, resting on checks and balances, are neglected. The context of erosion of party democracy and declining importance of political partisanship, with political parties casting aside their traditional representative and mediating role and espousing their procedural role of governors (Mair, 2002), can (partially) explain why this type of democracy that prioritises agile reaction to public opinion and to citizens’ changing concerns over representation of competing interests, gains ever more popularity in different societies.

Contextual background

Much of the contemporary analyses of global democracy rest on Huntington’s conceptualization of waves of democracy (Huntington, 1991), recognizing the length of democratic experience as a factor that determines the stability of certain democratic systems and the quality of democratic institutions. In addition to the countries’ democratic traditions and prevailing patterns of political socialization,

⁶ Thomas Cronin (1989) equates self-government as a key element of direct democracy with government by discussion.

their paths to democracy also predetermine the success of democratization and the possibility of establishing an appropriate institutional configuration. Huntington distinguishes three waves of democratization. The first, long wave of democratization that lasted almost a century, from 1828–1926, saw the transition to democracy in the countries of Western Europe. In the second, short wave of 1943–1962, they were joined by Italy, West Germany and Austria. In the third wave, which began in 1974, democracy came to Portugal, Spain and Greece, and the peak was represented by the democratic transition of the former socialist countries in 1989-91⁷. Three waves of democratization were interrupted by two “reverse waves” (1922–1942, bringing fascism to Italy, national socialism to Germany, and 1958–1975, when, among European countries, Greece fell back under authoritarian rule). Modern democracies, the old and well-institutionalized as well as those new and fragile, periodically fall short of democratic ideals. As Diamond (1996) suggests, the concept of “democratic consolidation” is useful, as long as consolidation is understood as a process of improving democratic standards and creating political legitimacy that is not irreversible.

The fall of the Berlin Wall left Western democracies bereft of one of the key grounds of their legitimacy, based on self-proclaimed superiority over their socialist rivals. Western democracies have since faced heightened expectations of freedom, equality, access and participation (Schmitter, 2015:43), making them vulnerable to their own increasingly critical citizens (Norris, 2011). The crisis of democracy became more pronounced after 2008 in light of the failure of neoliberal reforms whose purpose was to remedy the economic and social consequences of the “Great Recession”, in which European countries particularly failed. Among the post-communist countries that began the democratic transition in early 1990s, some have built consolidated democratic structures, while some troubled democracies have yet to reach the level of democratic development of established democracies.

Certain structural and conjunctural factors explain the diversification of transition trajectories within post-communist Europe, as well as the similarities that have manifested. The latter can be attributed to the influence of the historical legacy, i.e. socioeconomic and political configuration before the turning point of 1989. The economic lagging of Southeastern and Eastern Europe in the 19th and the first half of the 20th century in comparison to the more developed Western economies was somewhat compensated by the accelerated socialist modernization and economic recovery after 1950, which lasted for the next two decades. This was followed by the faltering and stagnation that ended with the fall of the communist regimes in 1989-91. The systemic changes initiated after the fall of the Berlin Wall in 1989 resulted in the unequal economic and political development of the post-communist societies of Central Eastern (CEE) and Southeast Europe (SEE). Even two decades after the regime change, the CEE group of countries showed significant economic progress, including Croatia and Slovenia, while in the SEE group Albania, Macedonia, Serbia,

⁷ Post-socialist countries can be treated as part of the fourth wave, for arguments see: Møller & Skaaning, 2013.

Bulgaria and Romania made more modest advances in economic development since 2000 (to illustrate – in 2010, Slovenia was at a 71%, while Albania was at 11% of the EU's GDP per capita) (Dolenec, 2013:59–60). The 2007-2008 financial crisis exposed the structural deficiencies of Western Balkan economies: persistent problems in the labour market, rising external imbalances, and fast deindustrialisation (Uvalić, 2019).

Divergences also showed in the sphere of politics. Periods of regime change in Southeast Europe were dominated by authoritarian parties reluctant to establish the rule of law. Because some of these political systems combine formal democracy with authoritarianism, they are often labelled as “competitive authoritarian” regimes (Levitsky & Way, 2002; Bieber, 2020) or “electoral autocracies” (Schedler, 2006; Cohen & Lampe, 2011). This, together with the rigged privatizations of state-owned assets, and the violent conflicts that followed the breakup of Yugoslavia during the 1990s, created objective conditions that undermined the capacities for democratization and its further development. The democratic stagnation of certain post-communist countries, including those that did not go through the war, such as Romania and Bulgaria, is largely due to the lack of a functional rule of law system (Dolenec, 2013). Against the background of this institutional defect, the mechanisms of party control over state resources, corruption and clientelism are strengthening.

The EU conditionality has undoubtedly had a positive impact on the democratization of post-communist countries, including the member states since 2007 like Bulgaria and Romania, that are lagging in the domain of judicial reform and corruption. The restrictiveness of the EU accession process has weakened since the first rounds of enlargement, so the EU today exhibits a more flexible approach, contributing to the maintenance of the political status quo or even authoritarian turn in the EU candidate countries (Bieber, 2020:72). Another dimension of the EU's involvement in the democratizing processes concerns the concept of democracy that the EU promotes, which is “dominantly liberal but deliberately fuzzy” (Dolenec, 2013:52). This “fuzziness” comes from a discrete liberal democratic agenda that is often combined in the EU documents and actions with social democratic and participatory democracy principles and governing practices (ibid.). This can push towards the acceptance of a broader understanding of democracy among citizens, but also in a situation of economic crisis, it can result in discrediting the idea of democracy as such. With the Great Recession (2007-2008), the challenges facing young democracies are multiplying. Economic difficulties, combined with austerity measures, significantly contributed to the decline of trust in the state and its democratic institutions in these countries, paving the way to alternative concepts and expectations of democracy. However, under the influence of the economic crisis, but also of the public health crisis (the COVID pandemic), even the consolidated European democracies are deteriorating, combining neoliberal and conservative policies, and populist mobilization and legitimization strategies.

Methodological-hypothetical Framework and Data

In order to determine which views on democracy prevail in European countries, as well as how Europeans evaluate implementation of different aspects of democracy, we have used European Social Survey (ESS) data from Round 10. The analysis has been done on data comprising the following national samples: Austria, Bulgaria, Switzerland, Czech Republic, Germany, Estonia, Spain, Finland, France, Greece, Croatia, Hungary, Iceland, Italy, Lithuania, Montenegro, North Macedonia, Netherlands, Norway, Poland, Portugal, Sweden, Serbia, Slovakia and Slovenia.⁸

Operationalization of different concepts of democracy (both in terms of views and evaluations) followed the items provided within the ESS survey (more on that, see in: Ferrín Pereira, Hernandez & Landwehr, 2023). Liberal, social-democratic, direct (participatory) and populist concepts of democracy were represented by the following statements⁹:

1. Liberal:

- ... that the courts treat everyone the same;
- ... that national elections are free and fair;
- ... that governing parties are punished in elections when they have done a bad job;
- ... that the rights of minority groups are protected;
- ... that different parties offer clear alternatives to one another;
- ... that the media are free to criticize the government.

2. Social-democratic:

- ... that the government takes measures to reduce differences in income levels;
- ... that the government protects all citizens against poverty.

3. Participatory:

- ... that citizens have the final say on the most important political issues by voting on them directly in referendums.

4. Populist:

- ... that the views of ordinary people prevail over the views of the political elite;
- ... that the will of the people cannot be stopped.

The first hypothesis that we aimed to test is that in all sampled countries there is a discrepancy between views and evaluations on both liberal and alternative

⁸ The data were weighted by the variable combining population size and design weight (anweight).

⁹ The introductory question differed in items measuring views and evaluations of democracy. In the first case, it referred to the importance of the following items for democracy in general (*How important do you think it is for democracy in general...?*), while in the latter case it indicated the presence of each of the items in respondents' countries (*To what extent do you think each of the following statements applies in [country]?*).

concepts of democracy. Given the overall growth of critical citizenship towards the performances of democratic systems (Norris, 2011), we expected higher scores on the normative than on the evaluative dimensions of democracy.

The second step of the analysis was related to between-country comparison of the average scores on each of the items measuring different concepts and evaluations of democracy, followed by the formation of composite indices assessing the degree of respondents' agreement with liberal and alternative concepts of democracy (views) and evaluation of their presence in examined societies. In order to test the adequacy of the division of items into liberal and alternative concepts of democracy, we have done a factor analysis on the entire sample for items measuring the views. The factor analysis showed the consistency of the grouping of items around two factors – one clustering items related to the views on liberal democracy and the other comprising socio-democratic, participatory and populist elements of democracy (that we jointly named the alternative concept of democracy). In terms of evaluations, the grouping was not as consistent, since two items, originally belonging to liberal concept of democracy (punishing parties at the elections and equality before the courts), had higher factor loadings on factor denoting alternative democracy than on the one comprising liberal democracy evaluation. However, in order to maintain consistency between the concepts and indices, we decided to group the evaluation items in the same way as was done with normative statements (views).¹⁰ In this way we constructed four indices measuring liberal democracy views, alternative democracy views, liberal democracy evaluations and alternative democracy evaluations. The second hypothesis is that liberal and alternative conceptions of democracy are not mutually exclusive, but rather complementary. Instead of a basic understanding of democracy, we expect a stronger inclination towards its maximalist variant, where the current general crisis of democracy raises awareness on the importance of different components for its legitimation.

In the following step of the analysis, we have grouped the countries belonging to different waves of democracy¹¹, in order to compare their positioning on the two pairs of dimensions (liberal and alternative views and evaluations of democracy). The third, central, hypothesis was that the wave of democratization to which a country belongs determines the degree of importance that its citizens attach to liberal and alternative concepts of democracy: the shorter is the democratic experience, the lower are the scores related to the evaluation of the outcomes of liberal (basic)

¹⁰ Before constructing the index, we additionally analysed the reliability of the scales and obtained Cronbach Alpha values well above 0.7: for the scale of liberal democracy views Alpha was 0.799, for alternative democracy views scale Alpha was 0.784, for liberal democracy evaluations scale Alpha was 0.826 and for alternative democracy evaluations scale it was 0.863.

¹¹ The countries were classified in three different groups. The first group comprised first wave democracies – Switzerland, Iceland, Sweden, Finland, France, Netherlands and Norway; the second group encompassed second and third wave democracies – Austria, Germany, Italy, Spain, Greece and Portugal, while the third group distinguished post socialist countries – Bulgaria, Czech Republic, Croatia, Hungary, Lithuania, Montenegro, Serbia, Estonia, North Macedonia, Poland, Slovenia and Slovakia (i.e., the fourth wave democracies, according to Møller & Skaaning, 2013).

elements of democracy in practice; and, as a consequence, the importance of alternative normative concepts of democracy, as a complementary to the liberal elements, is growing. Or, in other words, the longer is the length of democratic tenure, the better is the performance of liberal democracy, and the weaker is the inclination to reach for additional alternative concepts of democracy on the normative level. Following this hypothesis, we will assume that there are no significant variations between respondents coming from the countries belonging to different waves of democratization when it comes to the norms of liberal democracy, but that differences appear with regards to alternative concepts of democracy, as a consequence of the weaknesses in the implementations of liberal democracy.

Therefore, we have conducted Analysis of Variance and Tukey's test of multiple comparisons in order to test whether there were statistically significant differences on four scales measuring liberal and alternative democracy views and evaluations between groups of countries belonging to different waves of democracy.

In the final step, by using Linear Regression Analysis, we tested if the same or similar factors within the three groups of countries determine the degree of citizens' agreement with the views and evaluations of democracy. The aim of the analysis was to check which factors are the best predictors of liberal and alternative views and evaluations in each group of countries belonging to different waves of democratization, so that we could draw conclusions on the structure of critically oriented citizens in terms of their age, education, gender, material status, ideological orientation, but also in terms of the level of institutional trust they display, the degree of contentment with functioning of different institutions, the importance of democracy, their interest in politics and degree of political participation.

Results of the analysis

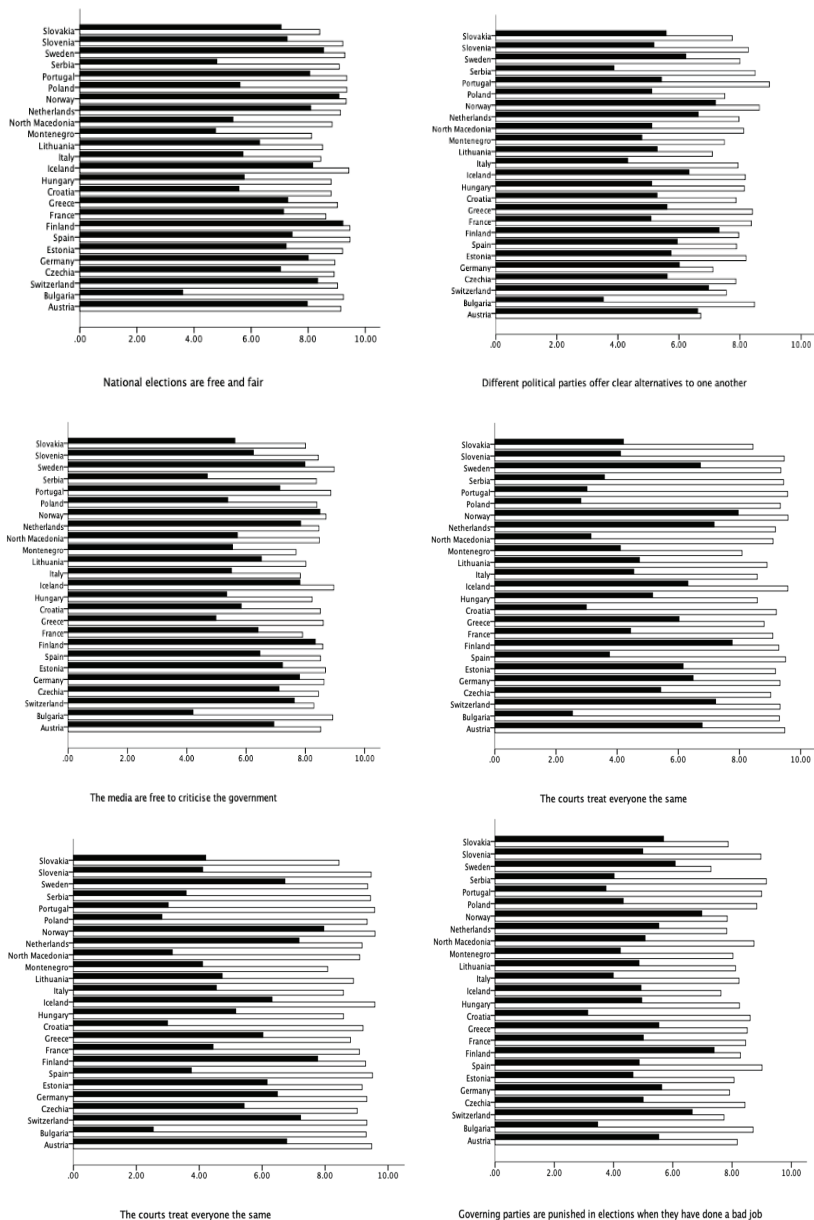
Before testing our key hypothesis on the relationship between the waves of democracy, the strength of liberal and alternative democracy norms and the assessment on their outcomes, we try to provide a descriptive overview on how Europeans, i.e. citizens of different European countries, positioned themselves on the items measuring different concepts of democracy. The aims of this descriptive part of the analysis are to determine: 1. the importance that Europeans attach to different dimensions of liberal and alternative concepts of democracy, 2. whether there are dimensions that stand out more than others, 3. if there are noticeable between-country differences in the level of importance of different items, and 4. whether there are significant between country variations in terms of views and evaluations on each of the examined items, and if so, are these differences consistent in all countries or not. Starting from these results, we will be able to conclude whether the norm of liberal democracy is still prevailing among the citizens of European countries (as it was the case a few years ago in the study of Ferrin and Kriesi, 2016.), and subsequently, whether this basic concept of democracy is joined by alternative ones – socio-democratic, participatory and populist.

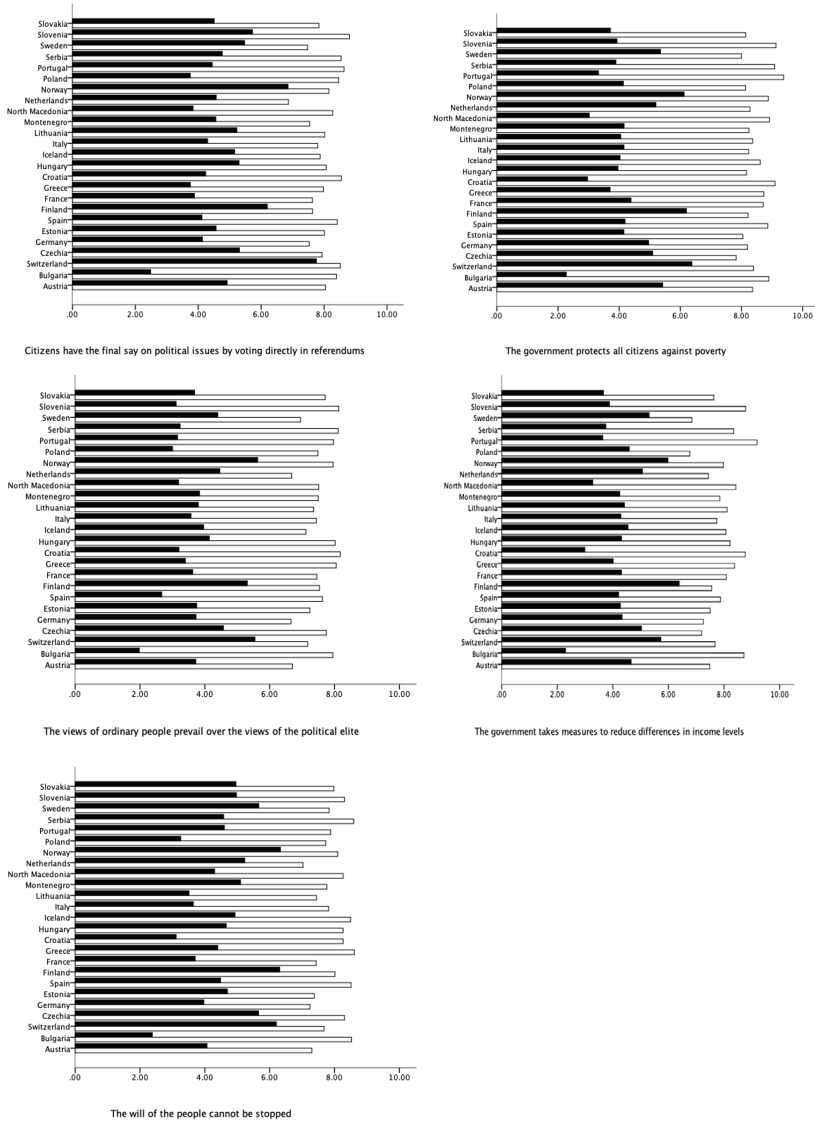
Average scores on items measuring views on different concepts of democracy testify to the strong importance citizens of European countries attach to both liberal democracy – equality before the law, free elections, media freedom, minority rights protection, plurality of interest representation and accountability of the governments – and to direct, social-democratic and populist concepts of democracy (see Graph 1). In general, these results also demonstrate that in citizens' perceptions the norms of liberal and alternative democracy are not mutually exclusive, even in the case of populist democracy, but, on the contrary, complementary. Furthermore, it also reveals that citizens of Europe go beyond the basic concept of democracy demanding not only that the procedural elements of representative democracy be fulfilled, but also a stronger role of the citizens in decision-making processes, and stronger level of protection of vulnerable social groups by the state. In addition, although there are minor variations between countries in the degree of attachment to these elements (which will be discussed later), they are not large (on all items, average scores go well beyond theoretical mean in all individual country samples).

On the other hand, when we look at the findings related to the evaluations of the implementation of these concepts in specific countries, the situation changes dramatically (Graph 1). First of all, on almost all items and in all countries, we note a discrepancy between the normative and evaluation aspects (on several items evaluation scores are well below theoretical mean within some of the country samples). Secondly, items related to liberal democracy score better than alternative models: discrepancy between norms and evaluations is more pronounced when it comes to socio-democratic, populist and direct democracy, than in the case of liberal democracy elements. This is supported by the fact that, on average, European citizens' perception is that the government's role in protection against poverty and the representation of the will of ordinary people are poorly executed and thus these two items are scoring the worst. Thirdly, the variations between countries are now more pronounced than in the case of views (with the item measuring the implementation of equality before the law displaying the highest inter-country variation) testifying to the perceived differences in achieved democratic standards between the countries. In other words, European citizens understand the importance of not only liberal but also supplementary elements of democracy, but they also tend to be critical when assessing what was achieved.

Graph 1

Average scores on individual items measuring views and evaluations of democracy by countries

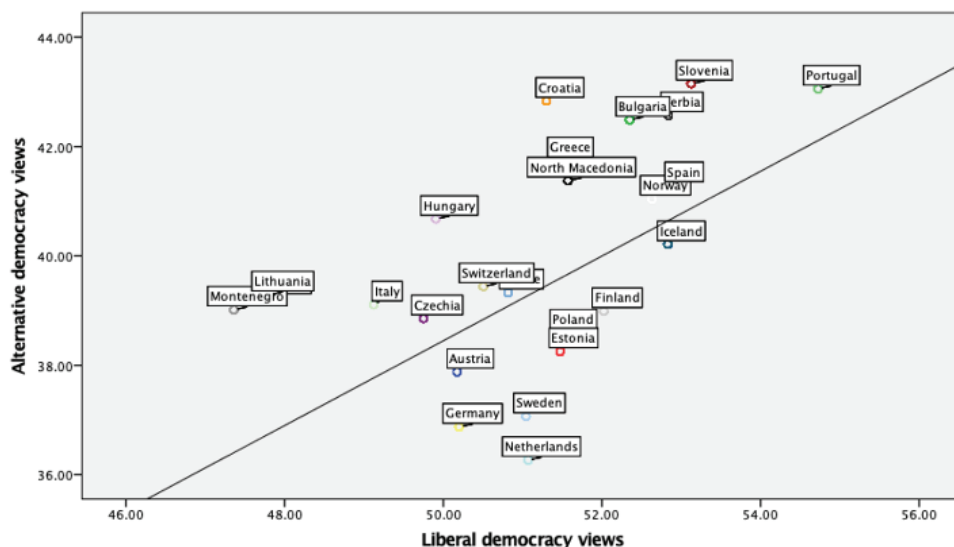

With the aim to get more synthetic indicators on different concepts of democracy, we have made two scales comprising items measuring liberal and alternative concepts of democracy. Two graphs (Graph 2 and Graph 3) show distribution of the average country scores on the two axes (liberal and alternative democracy) and indicate patterns of the grouping of different countries. First of all, as was clear from the previous segment of the analysis, inter-country variation is smaller when it comes to views than in the case of evaluations, indicating ongoing tendency of universalization of standards and expectations from the institutions of representative democracy in Europe. However, despite relatively small variations, there are certain patterns of country groupings that are observable: for example, SEE countries

(Slovenia, Serbia, North Macedonia, Croatia and Bulgaria) are placed relatively high on both axes, together with South European countries (Portugal, Spain or Greece), revealing that the highest appraisal of both the elements of liberal and alternative democracy is present among respondents coming from the countries that have the least experiences with democratic institutions. It would not be wrong if we name them democratic optimists, who, despite the weaknesses of modern democracy, still have high expectations from it. The weakest representation of elements of liberal democracy, with a moderate appraisal of alternative ones, is recorded in Lithuania and Montenegro (the cautious alternatives), while on the contrary, the Netherlands, Germany and Sweden record the lowest results in terms of the importance they attach to alternative concepts of democracy, with moderately high standards of liberal democracy (cautious liberals). Citizens of other countries are placed somewhere in between in the triangle bordered by these three groups, granting relatively moderate importance to both liberal and alternative elements of democracy.

Graph 2

Views on liberal and alternative democracy by countries

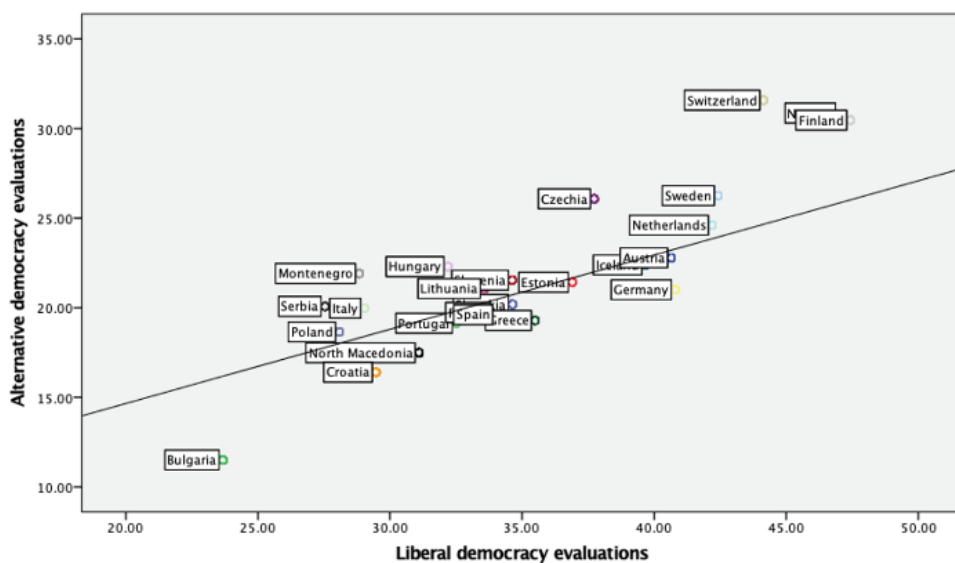

Patterns of grouping of the countries drastically change when it comes to evaluations of the implementation of democratic norms in individual countries. Respondents that assess the scope of liberal and alternative elements of democracy implementations as high are now coming from Switzerland, Norway and Finland, followed by the citizens of Sweden and the Netherlands, countries that have the longest history of the institutions of representative democracy. Besides, these are also countries characterized with the rich experiences in citizens' participation in decision-making processes (Switzerland, for example), as well as with strong welfare

states (Scandinavian countries). On the other pole of the overall grouping are those countries whose citizens' estimates of the outcomes of liberal and alternative models of democracy are the lowest – Bulgaria, North Macedonia, Montenegro, Serbia, Croatia and Slovenia. With the exception of Montenegro, these are also the countries that are ranked the highest when it comes to the normative aspect. Finally, a slightly better ranking is recorded for the countries of Southern Europe – Portugal, Spain, Italy and Greece, which are joined by the rest of the former socialist countries (with the exception of the Czech Republic, which deviates from this grouping pattern). To summarize, similar to as shown by earlier research (Kriesi et al., 2016), societies that have a long historical experience with democratic institutions and that have reached certain standards of liberal democracy, do not display such strong propensity to evaluate the importance of liberal elements of democracy as high (and even less so when it comes to its social justice outcomes or participatory and populist demands), while newly emerging democracies are being more aware of what is essential for democracies to function.

Graph 3

Evaluations on liberal and alternative democracy by countries

Considering the observed patterns of grouping of the countries on two axes with regards to both views and evaluations of democracy, in the next step of the analysis we tried to test the hypothesis that the shorter the country has historical experience with the institutions of representative democracy, the weaker are performances of liberal democratic institutions in practice, and consequently, the stronger is proclivity to embrace a supplementary, alternative model of democracy. In other words, the weaker are the performances of liberal democracy, more resolute

is commitment to supplement the concept of liberal democracy with elements that embrace increased participation and the inclusion of wider sections of the population in democratic decision-making processes, but also more compelling is the demand towards the state to represent the interests of deprived social categories. The other side of the coin of this hypothesis is that the longer countries have been democratic, the better are evaluated performances of liberal democracy, which in turn reduces the need to devise alternative correctives.

In order to test this hypothesis, we classified countries according to different waves of democratization and ran ANOVA and post-hoc tests for scales of liberal and alternative views and evaluations of democracy as dependent variables and waves of democratization as a factor in each of the models (Table 1). Only in the case of views on liberal elements of democracy we did not record statistically significant differences between countries, indicating that regardless of the length of historical experience with democratic institutions, the norm of liberal democracy was universally accepted all over Europe and highly appraised in old as well as in newly emerging democracies. Conversely, when it came to alternative elements, the difference between groups of countries was registered, signalling that the shorter the historical experience with democracy, the stronger was the emphasis on alternative correctives to liberal democracy. This result also reveals that countries that have recently fought for democratic institutions showed a stronger tendency towards nurturing the maximalist ideal of democracy, as well as that their citizens were aware of the fragility of democratic institutions, especially in the situation of ongoing institutional democracy crisis at the global level. On the other hand, in terms of evaluations of both liberal and alternative elements, the situation was quite different, with the citizens of the first wave democracies displaying the highest scores in assessing the implementation of liberal, direct, socio-democratic and even populist elements of democracy, while respondents from the fourth wave democracies (post-socialist countries) recorded the lowest. Although the results were not straightforward in terms of the linear relationship between the length of historic experience with democratic institutions and views on democracy, there were grounds to accept as a valid hypothesis that the shorter the historical experience with democratic institutions the worse the performances of democracy were evaluated, and thus the need to supplement the liberal democratic institutions was more strongly expressed. This corrective transcends the basic concept of democracy in the direction of socio-democratic, participatory and populist additions.

Table 1
ANOVA and Tukey Test. Factor: Waves of Democracy

Dependent variable	F	Factor: waves of democracy	1	2	3
Liberal democracy views	2.853	Second and third	50.7710		
		Fourth	50.9715		
		First	51.0022		
Alternative democracy views	43.557**	First	38.7241		
		Second and third		39.0196	
		Fourth			39.8756
Liberal democracy evaluations	876.360**	Fourth	30.1114		
		Second and third		35.4645	
		First			38.1583
Alternative democracy evaluations	244.236**	Fourth	19.5638		
		Second and third		20.3157	
		First			23.0344

Note. ** $p < .01$.

Finally, if the citizens of the fourth wave countries have somewhat higher expectations of democracy, precisely due to the fact that they are aware of the fragility of democratic institutions, it is clear that their experience makes them more critical of the way democratic institutions function. Therefore, we tried to check whether there are differences in terms of social, demographic and other features of citizens coming from the three groups of countries when it comes to their opinions on normative aspects but also to the assessments of the functioning of democracy. We have made several linear regression models testing the effects of socio-demographic variables (age, education, gender and income category), but also different context-related traits, such as ideological orientation, contentment with the current functioning of different national institutions, institutional trust, general interest in politics and importance of democracy, on the scales measuring views and evaluations of liberal and alternative democracies.

In terms of socio-demographic characteristics that affect the views on liberal and alternative democracy, we have singled out several specificities. Regarding liberal views, the strongest socio-demographic predictor (Table 2) in the first wave democracies is education (the more educated respondents are, they tend to cherish more liberal components of democracy), whilst age, gender and income display relatively low (although significant) effect; education remains the strongest predictor in the second/third wave democracies, even though its effect declines in comparison to the first wave democracies; and finally, in the fourth wave democracies, the prime predictor is age (the older respondents are, they tend to emphasize the importance of liberal democracy more), followed by the income categories (wealthier respondents are more inclined to support liberal democracy than those of lower economic status), whilst education, although significant, is not the most important factor that determines the attitude towards the liberal normative.

The models for the alternative concept of democracy also indicate the existence of certain similarities between the countries of the first and the second/third waves of democracy, and deviations within the countries of the fourth wave: in the first two groups of countries the most significant, and negative, predictor is income (with an increase in the level of income, the support for alternative model of democracy decreases), while in the countries of the fourth wave, age is still the strongest positive predictor. Furthermore, in all three groups of countries, in addition to income, education also has a negative effect. In other words, those who have more cultural and material resources, which could serve as proxies for representatives of the ruling social classes, show a stronger tendency towards liberal democracy and more critical stance towards its socio-democratic, participatory and populist elements (these results were previously confirmed in: Coffé & Michels, 2014; Ceka & Magalhães, 2020; König, 2022).

If we control for the effect of socio-demographic predictors and observe the effects of context-related variables (Model 2), in all three groups of countries the most important predictor of liberal democracy is the subjective importance of democracy. However, if we now look at alternative democracy models, we see that the effect of the importance of democracy, although still being the most important predictor, declines when compared to regression models for liberal democracy. Models for alternative democracy also reveal another set of differences between groups of countries: while contentment with current functioning of institutions represents negative predictor of alternative democracy in the first and the second/third wave democracies, its effect in the fourth wave democracies is positive (and probably represents an indicator of support for the ruling political elites). In addition, the difference is also noticeable when it comes to political participation: in the countries of the first and the second/third wave democracies, stronger involvement in political processes has a positive effect on attitudes about the necessity of supplementing liberal democracy with alternative elements, while in the countries of the fourth wave, its effect is negative.

When it comes to the profile of citizens who value the liberal concept of democracy positively, it is very similar in the countries of the first and the second/third wave democracies: they are mostly older men, with a higher level of education, left-wing political orientation, who are politically active and emphasize the importance of democracy; in the countries of the fourth wave democracies, these are older citizens, with higher incomes, more politically active and also those who stress the importance of democracy. Similarities are somewhat more pronounced among all three groups of countries when it comes to the profile of respondents who positively value alternative elements of democracy: they are less educated, women, of low income, right-wing leaning (primarily in the first and the second/third wave countries), those who value democracy and express low trust in institutions. On the other hand, differences are manifested in terms of satisfaction with the current functioning of institutions – in the first and the second/third wave democracies, those who are dissatisfied with the state of affairs and who are politically active are more strongly inclined towards alternative models of democracy, while in the fourth wave countries, alternative democracy advocates are mostly those who are satisfied with the functioning of the system and are not politically active.

Table 2
Standardized Regression Coefficients for Scales of Liberal and Alternatives Views and Evaluations of Democracy, by Waves of Democratization

	Liberal democracy, views					
	First Wave		Second/Third Wave		Fourth Wave	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2
Age	.024*	.002	.099*	.067*	.133*	.079*
Female	-.051*	-.072*	-.018*	-.045*	-.024	-.026
Education (years)	.218*	.096*	.146*	.063*	.104*	.028
Income (deciles)	.073*	.047*	.050*	-.004	.112*	.070*
Left-right scale		-.090*		-.065*		-.016
Political contentment		-.017		-.003		-.071*
Importance of democracy		.427*		.376*		.421*
Political participation		.101*		.144*		.048*
Institutional trust		.003		-.036		-.037
Interest in politics		.037*		-.004		.010
R Square	.063	.28	.03	.204	.037	.23
Alternative democracy, views						
	First Wave		Second/Third Wave		Fourth Wave	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2
Age	-.020	-.017	-.004	-.001	.131*	.073*
Female	.079*	.068*	.054*	.024*	.019	.010
Education (years)	-.061*	-.136*	-.007	-.031*	-.105*	-.134*
Income (deciles)	-.136*	-.125*	-.157*	-.162*	-.065*	-.096*
Left-right scale		-.127*		-.122*		-.008
Political contentment		-.039*		-.051*		.063*
Importance of democracy		.194*		.178*		.284*
Political participation		.048*		.025		-.076*
Institutional trust		-.071*		-.149*		-.067*
Interest in politics		-.008		-.024		-.012
R Square	.034	.099	.029	.106	.048	.129
Liberal democracy, evaluations						
	First Wave		Second/Third Wave		Fourth Wave	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2
Age	.125*	.098*	.159*	.091*	.101*	.048*
Female	-.089*	-.073*	-.050*	-.046*	-.054*	-.042*
Education (years)	.086*	.007	.074*	.018	-.081*	-.016
Income (deciles)	.116*	.025*	.150*	.063*	.027	-.002
Left-right scale		.025*		-.007		.056*
Political contentment		.322*		.212*		.446*
Importance of democracy		.084*		.095*		.045*
Political participation		.002		-.027*		-.043*
Institutional trust		.336*		.351*		.235*
Interest in politics		.049*		.065*		.028*
R Square	.044	.46	.052	.354	.02	.465
Alternative democracy, evaluations						
	First Wave		Second/Third Wave		Fourth Wave	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2
Age	.050*	.054*	.008	-.019	.057*	.020

Female	-.044*	-.016	-.005	.015	-.057*	-.029*
Education (years)	-.043*	-.064*	-.038*	-.047*	-.080*	-.018
Income (deciles)	.043*	-.050*	.053*	-.010	.016	-.002
Left-right scale		.100*		.040*		.048*
Political contentment		.372*		.307*		.512*
Importance of democracy		-.042*		-.047*		-.048*
Political participation		-.028*		-.033*		.019
Institutional trust		.266*		.209*		.178*
Interest in politics		.021		-.004		.046*
R Square	.008	.366	.003	.218	.013	.463

Note. ** $p < .05$

Touching on the positive evaluations of the effects of liberal democracy, in all three groups of countries it is mostly related to the older respondents, and in the first and the second/third wave democracies they are additionally joined by those with higher incomes. In those societies where the evaluation of the functioning of democracy is higher, this satisfaction is strongly predicted by the material position of respondents, but also their age. On the other hand, in the fourth wave democracies, where evaluations of the functioning of liberal democracy are significantly weaker (see Table 1), income is no longer a significant predictor, while the negative effect of education grows (the more educated respondents are, they tend to develop a more critical view of the implementation of liberal democracy standards). When it comes to the additional (alternative) components of democracy, education now appears as relatively significant predictor in all three groups of countries, while the positive effects of age (for the first and the fourth wave countries) and income (for the first and the second/third wave countries) remain present here as in the models for liberal democracy.

Satisfaction with the current functioning of institutions and institutional trust in all three groups of countries appear as the most important predictors in the positive evaluation of the achievements of liberal and alternative standards. However, in all three groups, subjective importance of democracy now displays a negative effect on the assessment of the implementation of alternative democracy elements. In other words, in all three groups of countries there is a core of citizens whose expectations from democracy are high and maximalist and who are thus also critical towards the way in which it is implemented.

A profile of the critical citizens on how liberal democracy is functioning comprises mostly younger respondents, females, low-income categories, left-leaning citizens who are not satisfied with the current state of affairs and tend to be politically active. This profile is, more or less, similar in all three groups of countries. Citizens critical on how alternative elements of democracy function are also more likely to be younger, well educated, left-leaning, politically active, dissatisfied with the current state of affairs, while, at the same time aware of the importance of democracy.

Conclusions

The aim of this analysis was to test several hypotheses about the prevailing model(s) of democracy among European citizens. As demonstrated, our initial expectations were justified. First of all, in all European countries the overall evaluations of democracy models fell short of the expectations dictated by the ideals citizens developed on democracy. Deteriorating performances of democratic regimes in Europe and elsewhere, a tendency that was particularly noticeable in the last decade, made Europeans more demanding in terms of democratic standards and conceptions, opening the gap between the expectations (views) and the evaluations. What came as a paradox was that the response to democratic backsliding was embodied in the appeals towards more complex and enriched democracy, consolidating democracy both at normative level and at the level of expectations. Citizens want more democracy, but also more of democracy.

Secondly, when conceptualizing democracy, Europeans are inclined to integrate socio-democratic, direct and populist elements, alongside the fundamental liberal arrangements. A number of factors, related to the recent multiple global crises contributed to the fact that citizens reach out to alternative concepts of democracy. The reactions of European governments to the challenges induced by the Great Recession or by the COVID-19 health crisis, for example, certainly allotted to the relatively weaker assessments of both procedural and substantive outcomes of democratic regimes and to the rising attentiveness to additional dimensions of democracy. To this should be added long-term factors, such as the global tendency of a declining trust in liberal democracies due to the concentration of power in the hands of business lobbies or expert elites that were neither elected nor responsive to the needs of the citizens.

We also demonstrated that the length of countries' experience with democracy plays an important role in both conceptualisation of preferable democracy models and in evaluations of their outcomes. (Semi-)peripheral status of post-socialist countries and lower quality of democracies within these societies certainly contributed to the overall modest ranking of the effectiveness of liberal elements of democracy and to their disappointment in how democracy works when compared to the established democracies. Therefore, the acceptance of alternative visions of democracy is on the rise here, while commitment to the basic (liberal) model of representative democracy is still significant, and at the same level as in older democracies. Democratic preferences in these countries, on the other hand, require and deserve additional investigations since, based on our data, we can only indirectly conclude about where they come from.

Finally, post-socialist countries distinguished themselves compared to the older democracies (countries of the first three waves of democratization) in terms of the profile of citizens when it comes to preferred conceptions of democracy and, to a lesser extent, evaluations. In emphasizing the importance of the liberal conception of democracy, the effect of (higher) material position contributes more

significantly within post-socialist countries than in the older democracies, in which the importance of cultural capital (education) and the left ideological orientation tend to be more pronounced. Furthermore, although in all countries the advocates of alternative conceptions of democracy are often less educated, of lower social status and right-wing oriented citizens, differences appeared in terms of their political engagement: namely, in post-socialist countries, those who are less politically active and are satisfied with the current functioning of institutions reach more often for alternative concepts of democracy, while in the older democracies the situation tends to be the opposite. On the other hand, when it comes to evaluations, the profile of critical citizens shows more between-country similarities, but also indicates the congruence between the features of those negatively assessing the outcomes of both basic, liberal, and complementary, alternative, models of democracy. Both in the old and new democracies, younger citizens, those more prone to left political programs, politically engaged and dissatisfied with the current functioning of institutions, form the core of citizens critical of democratic performances.

Conclusively, despite the ongoing processes of political disaffection and disengagement, especially expressed in post-socialist and certain South European countries (Pešić, Birešev & Petrović Trifunović, 2021), a significant part of European citizens still sees democracy as a desirable form of political governance, demonstrating readiness to overcome the fallacies in the outcomes of the basic model with additions that go in the direction of increased participation of citizens in the decision-making process, stronger interventions by the state in order to protect vulnerable social categories, but also in terms of contention against estranged elites who disregard needs of the citizens. These additions are part of the specific historical legacies of individual countries, which further lays the imperative to study alternative components of democracy separately, particularly in the case of the SEE countries, in which they tend to be paired with fragility of democratic institutions.

References

- Antal, A. (2022). *Hungary in a State of Exception. Authoritarian Neoliberalism from the Austro-Hungarian Monarchy to the COVID-19 Crisis*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
- Bertsou, E. & Caramani, D. (2020). *The Technocratic Challenge to Democracy*. London and New York: Routledge.
- Bieber, F. (2020). *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Budge, I. (1993). Direct Democracy: Setting Appropriate Terms of Debate. In D. Held (ed.), *Prospects for Democracy. North, South, East, West* (pp. 136–155). Cambridge: Polity Press.
- Bühlmann, M. & Kriesi, H. (2013). Models for Democracy. In: H. Kriesi et al. (eds.), *Democracy in the Age of Globalization and Mediatization* (pp. 44–68). Basingstoke:

Palgrave Macmillan.

- Ceka, B. & Magalhães, P. C. (2020). Do the rich and the poor have different conceptions of democracy? Socioeconomic status, inequality, and the political status quo. *Comparative Politics*, 52(3), 383–412. <https://doi.org/10.5129/001041520X15670823829196>
- Canovan, M. (1981). *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47(1), 2–16.
- Coffé, H. & Michels, A. (2014). Education and support for representative, direct and stealth democracy. *Electoral Studies*, 35, 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2014.03.006>
- Cohen L. J. & Lampe, J. R. (2011). *Embracing Democracy in the Western Balkans: From Postconflict Struggles toward European Integration*. Washington D.C.: The Johns Hopkins University Press and Woodrow Wilson Center Press.
- Cronin, T. E. (1989). *Direct Democracy: The Politics of Initiative, Referendum, and Recall*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Dahl, R. A. (1972). *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1998). *On Democracy*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Della Porta, D. et al. (2017). *Movement Parties Against Austerity*. Cambridge: Polity Press.
- Diamond, L. (1996). Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*, 7(3), 20–37.
- Diamond, P. (2012). From Fatalism to Fraternity: Governing Purpose and the Good Society. In: O. Cramme, O. & P. Diamond (eds.), *After the third way: The future of social democracy in Europe* (pp. 1–27). London/New York: I.B. Taurus.
- Dolenc, D. (2013). *Democratic Institutions and Authoritarian Rule in Southeast Europe*. Colchester: ECPR Press.
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ferrín, M. & Kriesi, H. (2016). *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Ferrín, M. & Kriesi, H. (2016a). Introduction: Democracy—the European Verdict. In: M. Ferrín & H. Kriesi (eds.), *How Europeans view and evaluate democracy* (pp. 1–20). Oxford: Oxford University Press.
- Ferrín Pereira, M., Hernandez, E. & Landwehr, C. (2023). *Understandings and Evaluations of Democracy*. European Social Survey.
- Fotev, G. (2022). Conflicts of European Values in Times of Turbulence. In R. Luijkx, T. Reeskens & I. Sieben (eds.), *Reflections on European Values*. Tilburg: Open Press Tilburg University.
- Fuzaro, D. (2022). *Globalni udar. Terapeutski kapitalizam i Veliki reset*. Novi Sad: Akademska knjiga.

- Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Heyne, L. (2018). The Making of Democratic Citizens: How Regime Specific Socialization Shapes Europeans' Expectations of Democracy. *Swiss Political Science Review*, 25(1), 40–63. doi:10.1111/spsr.12338
- Huntington, S. P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Kirsch, H. and Welzel, C. (2019). Democracy Misunderstood: Authoritarian Notions of Democracy around the Globe. *Social Forces*, 98(1), 59–92. <https://doi.org/10.1093/sf/soy114>
- Klingemann, H.-D. (1999). Mapping Political Support in the 1990s: A Global Analysis. In: P. Norris (ed.), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance* (pp. 31–56). Oxford: Oxford University Press.
- König, P. D. (2022). Citizens' preferences for liberal democracy and its deformations: evidence from Germany. *European Political Science Review*, 14(3), 367–385. <https://doi.org/10.1017/S1755773922000194>
- Kriesi, H., Saris, W. & Moncagatta, P. (2016). The Structure of Europeans' Views of Democracy: Citizens' Models of Democracy. In: M. Ferrin & H. Kriesi (eds.), *How Europeans View and Evaluate Democracy* (pp. 64–89). Oxford: Oxford University Press.
- Kriesi, H. & Saris, W. (2016). The Structure of the Evaluations of Democracy. In: M. Ferrin & H. Kriesi (eds.), *How Europeans view and evaluate democracy* (pp. 178–205). Oxford: Oxford University Press.
- Kriesi, H. & Morlino, L. (2016). Conclusion—What Have We Learnt, and Where Do We Go from Here? In: M. Ferrin & H. Kriesi (eds.), *How Europeans View and Evaluate Democracy* (pp. 307–325). Oxford: Oxford University Press.
- Levitsky, S. and Way, L. (2002). The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13(2), 51–65.
- Matsusaka, J. G. (2020). *Let the People Rule: How Direct Democracy Can Meet the Populist Challenge*. Princeton: Princeton University Press.
- Mair, P. (2002). Populist Democracy vs Party Democracy. In: Y. Mény and Y. Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 81–98). Houndmills: Palgrave.
- Møller, J. and Skaaning, S.-E. (2013). The Third Wave: Inside the Numbers. *Journal of Democracy*, 24(4), 97–109. <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2013.0057>
- Mudde, C. and Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit. Critical Citizens Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ortiz Leroux, S. (2020). Democracy, Disillusionment, and the New Social Question: A Discussion of the Mexican Experience. In: O. Frausto, J. Powell & S. Vitale (eds.), *The Weariness of Democracy. Confronting the Failure of Liberal Democracy* (pp. 137–149). Cham: Palgrave Macmillan.
- Pešić, J., Birešev, A. & Petrović Trifunović, T. (2021). Political Disaffection and Disengagement in Serbia. *Sociologija*, 63 (2), 355–380.
- Plattner, M. F. (2017). Liberal Democracy's Fading Allure. *Journal of Democracy*, 28(4),

- 5–14. <https://doi.org/10.1353/jod.2017.0060>
- Rosanvallon, P. (2021). *The Populist Century. History, Theory, Critique*. Cambridge, Medford: Polity Press.
- Schedler, A. (2006). *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder, CO / London, UK: Lynne Rienner.
- Schmitter, P. C. (2015). Crisis and Transition, but Not Decline. In: L. Diamond & M. F. Plattner (eds.), *Democracy in Decline?* (pp. 39–57). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Schumpeter, J. A. (1994). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London and New York: Routledge.
- Streeck, W. (2006). The study of organized interests: before 'The Century' and after. In: C. Crouch & W. Streeck (eds.), *The Diversity of Democracy. Corporatism, Social Order and Political Conflict* (pp. 3–45). Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Toplišek, A. (2019). *Liberal Democracy in Crisis. Rethinking Resistance under Neoliberal Governmentality*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Turner, B. S. (2021). Introduction: Waves of democracy. In: J. Mackert, H. Wolf & B. S. Turner (eds.), *The Condition of Democracy. Volume 1: Neoliberal Politics and Sociological Perspectives*. London and New York: Routledge.
- Uvalić, M. (2019). Economic Integration of the Western Balkans into the European Union: The Role of EU Policies. In: J. Džankić, S. Keil & M. Kmezić (eds.), *The Europeanisation of the Western Balkans: A Failure of EU Conditionality?* (pp. 207–235). Cham: Palgrave Macmillan.

Više (od) demokratije: koncepcije i evaluacije demokratije kod građana Evrope

Ana Birešev, Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Sažetak

Društvena i politička teorija prepoznaje nekoliko konjunkturnih, kao i više dugoročnih činilaca koji oblikuju način na koji građani koncipiraju demokratiju i njihova očekivanja u tom pogledu. Polazeći od 10. ciklusa Evropskog društvenog istraživanja, istražujemo kako Evropljani vide i ocenjuju demokratiju, razlikujući liberalni (bazični) model i nekoliko dodatnih, poput socijaldemokratskog, participativnog i populističkog (koje smo u analizi podveli pod alternativni model demokratije). Ispitujemo jesu li liberalni i alternativni modeli demokratije uzajamno komplementarni ili isključujući, kao i koji model preovlađuje, te postoje li odstupanja između normativnih elemenata i ocene učinaka. U radu se proučava uticaj dužine istorijskog iskustva sa demokratijom (operacionalizovane kroz različite talase demokratizacije) na dominantne normative o demokratiji, kao i na evaluacije implementiranih standarda. Na kraju, u poslednjem odeljku, nastojimo da izvedemo zaključke o profilu pristalica liberalnog i alternativnih

modela demokratije, te kritičkim građanima koji vrednuju demokratiju kao ideal, ali iskazuju rezerve u odnosu na njena empirijska ispoljavanja.

Ključne reči: liberalni i alternativni modeli demokratije, koncepcije, evaluacije, Evropa

RECEIVED: 20.2.2024.

REVISION RECEIVED: 29.3.2024.

ACCEPTED: 31.3.2024.

ana.biresev@f.bg.ac.rs

jlpesic@f.bg.ac.rs

tamara.petrovic@f.bg.ac.rs

Civil Disobedience or Not – The Case of Road Blockades in Serbia^{1*2*}

Đurica Stojanović^{3**}

Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia

Abstract

The aim of this paper is to answer the question whether the road blockades that took place in Serbia in November and December of 2021 could be characterized as an act of justified civil disobedience. The answer comes from the analysis of the arguably most influential and well-known conception of civil disobedience that can be found in contemporary political theory – the conception that was proposed by the American political philosopher John Rawls. I will argue in support of the thesis that the blockades were an act of justified civil disobedience because they fit the definition of civil disobedience and meet all the conditions for a justified act of civil disobedience that Rawls presented us with.

Keywords: civil disobedience; road blockade; Serbia; John Rawls; violence

Грађанска непослушност или не – случај блокаде путева у Србији

Uvod

Krajem novembra i početkom decembra 2021. godine širom Srbije održavale su se blokade saobraćajnica u znak protesta protiv usvajanja novog Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi kao i protiv usvajanja izmena i dopuna Zakona o eksproprijaciji (Ekipa Danasa – Beta, 2021). Blokadama su usledili javni nastupi velikog broja građana i organizacija, koji su iskazivali svoje nezadovoljstvo i zabrinutost predlozima pomenutih zakona i mogućim lošim posledicama njihovog usvajanja. „Udruženje za zaštitu ustavnosti i zakonitosti“, zajedno sa još nekolicinom

^{1*} Corresponding author: djurica.stojanovic@filfak.ni.ac.rs

Tekst predstavlja prerađeni deo iz master rada pod naslovom *Грађанска непослушност или не – случај блокаде путева у Србији*, odbranjenog u novembru 2023. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu.

² Please cite as: Stojanović, Đ. (2024). Грађанска непослушност или не – случај блокаде путева у Србији. *Годишњак за социологију* vol. 20(32): 39 – 55.

^{3**} <https://orcid.org/0009-0002-8888-9205>

civilnih udruženja i organizacija, predalo je Skupštini Srbije peticiju sa 68.000 potpisa kojom je iskazano protivljenje usvajanja predloga Zakona o referendum (Beta, 2021). Poručeno je da će, ukoliko Vlada Republike Srbije usvoji pomenute zakone, sledeći korak biti blokada saobraćajnica širom Srbije. Uprkos protivljenju javnosti, protestima i peticiji, Vlada je zakone usvojila, te su 27.11.2021. održane prve blokade u nekoliko gradova u Srbiji.

Savo Manojlović, predsednik „Udruženja za zaštitu ustavnosti i zakonitosti“ i jedan od organizatora blokade, o protestima je govorio kao o činovima građanske neposlušnosti i, kako bi ih opravdao, za primere sličnih praksi navodio je borbe Gandija u Indiji (Tomić, 2021). Takođe, drugi istaknuti organizatori, aktivisti, i intelektualci su o protestima govorili kao o legitimnim akcijama građanske neposlušnosti (B. Đorđević, 2021), (T. Đorđević, 2021). Sa druge strane, u javnosti su bile prisutne i negativne kritike i osude blokada. O blokadama se govorilo kao o destrukciji i fašizmu, čistom kriminalu, divljaštvu i nasilju (Tanjug, 2021), (Momirović, 2021), (Direktno, 2021).

Rad koji će uslediti, predstavlja odgovor na pitanje: da li se novembarske i decembarske blokade saobraćajnica u Srbiji mogu okarakterisati kao građanska neposlušnost? Pozivajući se na standardnu koncepciju građanske neposlušnosti, koju je ponudio američki politički filozof Džon Rols (John Rawls), ponudiću analizu gorepomenutih blokada sa ciljem da pokažem kako se slažu sa Rolsovom definicijom i da se mogu nazvati građanskom neposlušnošću. Takođe, kako Rols uslove za opravdanost građanske neposlušnosti odvaja od same definicije, pokazaću kako su blokade u Srbiji ispunile i uslove za opravdanost, te da se mogu okarakterisati kao čin *opravdane građanske neposlušnosti*. Iako Rolsova koncepcija (još uvek) važi za standardnu koncepciju, važno je istaći da je podvrgnuta kritici od strane velikog broja savremenih autorki i autora, te da danas često možemo naići na stavove koji tvrde kako je ona previše uska, restriktivna i zahtevna (Videti: Brownlee, 2016; Celikates, 2016). No, uprkos tim kritikama, smatram da je vredno koristiti se Rolsovom koncepcijom, jer ukoliko blokade saobraćajnica u Srbiji ispunjavaju njegovu restriktivnu i zahtevnu poziciju, onda se sa velikom sigurnošću može reći da bi bile u skladu i sa velikim brojem savremenijih koncepcija.

Džon Rols i građanska neposlušnost – Rolsova i moja pretpostavka

Pre nego što počnem sa izlaganjem Rolsove koncepcije građanske neposlušnosti, moram najpre skrenuti pažnju na veoma važnu pretpostavku i uslov koji joj prethode, a koji određuju njen okvir i domen primene. Naime, Rols navodi da je „[...] ova teorija oblikovana samo za slučaj društva koje je blizu pravednom, onoga koje je u najvećem dijelu dobro uređeno, ali u kome se ipak dešavaju neka ozbiljna kršenja pravde“ (Rols, 1998) i napominje da se „[...] teorija tiče uloge i primjerenosti građanske neposlušnosti prema legitimno ustanovljenoj demokratskoj vlasti“ (Rols, 1998).

Dakle, građanska neposlušnost ima primenu samo u društvu koje je blizu pravednom i u ustavno demokratskoj državi čija vlast nema samo legalitet vladanja

već i legitimitet. Drugim rečima, ukoliko smo suočeni sa društvenim, ekonomskim, političkim nepravdama veoma ozbiljnih razmera, ili ukoliko imamo posla sa nedemokratskim, nepravednim, nelegitimnim državama i režimima, onda ne samo da je građanska neposlušnost potpuno opravdan čin protesta, već ona možda i nije pravi način za iskazivanje našeg nezadovoljstva i dostizanja pravde. U takvim slučajevima, mada ih Rols ne obrađuje detaljnije, on se ne libi da kaže kako bi možda bilo opravdano upustiti se i u ekstremniji vid protesta, poput organizovanih nasilnih otpora i militantnih akcija, a koje bi zahtevale revolucionarne ili makar radikalne promene (Videti: Rols, 1998).

Da li se društvo u Srbiji može okvalifikovati kao „blizu pravednom“ i da li je režim na vlasti legitimno uspostavljen, pitanja su na koja se ne osećam pozvanim da odgovorim. Baš poput Rolsa, i ja ću pretpostaviti da ono jeste blizu pravednom i da režim ima legitimitet, jer u suprotnom pitanje da li su blokade puteva u Srbiji bile građanska neposlušnost ne bi ni bilo pitanje od velike važnosti. U tom slučaju, pitanje koje bi se moglo i trebalo razmatrati jeste koji bi načini protesta i otpora ekstremnijih od građanske neposlušnosti mogli biti opravdani. No, to sada neće biti moja tema.

Definicija građanske neposlušnosti i blokade u Srbiji

Za Rolsa, građanska neposlušnost je:

[...] javni, nenasilni, mada svjesno politički čin suprotan zakonu, koji se obično izvodi sa ciljem da izazove promjenu u zakonu ili politikama vlasti. Djelujući na ovaj način oslovljava se osjećaj za pravdu većine u zajednici i objavljuje se da, prema nečijem promišljenom shvatanju, nijesu poštovani principi društvene saradnje među slobodnim i jednakim ljudima. (Rols, 1998)

Pod javnim činom Rols misli na ono što je suprotno privatnom. Dakle, čin koji je izvršen u javnom prostoru i koji je svima vidljiv, dostupan i poznat, odnosno najavljen, a koji za cilj ima objavu određene poruke ili političkog zahteva.⁴ Građanska neposlušnost tako nužno postaje ne samo javni, već i politički čin, čin vođen i ustrojen principima pravde kojima je uređen ustav date demokratske države (Rols, 1998). Sledstveno tome, učesnici građanske neposlušnosti se, prilikom svog protesta i javnog objavljivanja svojih shvatanja o određenoj nepravednoj praksi ili zakonu, pozivaju „[...] na zajednički prihvaćeno shvatanje pravde koje leži u osnovi političkog poretka“ (Rols, 1998). Drugim rečima, ukoliko smo suočeni sa javnim činom građanske neposlušnosti, vođenim principima pravde i pozivajući se na zajedničko shvatanje pravde koje postoji u skoro pravednom društvu, onda će oni kojima je politička poruka i zahtev protesta upućen, biti podstaknuti da preispitaju trenutno društveno-političko stanje, politike ili zakone koji su prouzrokovali nepravdu na koju građanska neposlušnost reaguje.

⁴ Iz ovog razloga može se argumentovati da Henri Dejvid Toro (Henry David Thoreau), po Rolsovoj definiciji, nije praktikovao građansku neposlušnost jer njegovo neplaćanje poreza nije bio javni čin.

Javnost čina građanske neposlušnosti je u bliskoj vezi sa nenasilnošću. Uzevši u obzir to da se izvodi u javnosti, građanska neposlušnost treba biti nenasilna iz nekoliko razloga. Prvo, kako je jedan cilj objavljivanje određene političke poruke i njena recepcija od strane onih koji sa njom nisu (dovoljno) upoznati, građanska neposlušnost treba biti nenasilna. Učesnik ne treba da bude nasilan prema sugrađanima koji su posmatrači, prema njihovoj imovini ili prema pripadnicima službi za očuvanje reda i mira, jer na taj način pokazuje iskrenost i promišljenost svojih postupaka, a sve sa namerom da iskaže svoje nezadovoljstvo i da ukaže na određene društvene probleme o kojima želi da obavesti svoje sugrađane kako bi ih zajedničkim snagama razmotrili i preispitali. U suprotnom, ne samo da bi uspešnost i efikasnost građanske neposlušnosti bile ugrožene, što je za Rolsa ovde mnogo manje važno, već to nije njena karakteristika kao specifičnog vida javne poruke jednog dela društva. Rolsovim rečima:

Može se [građanska neposlušnost, prim. aut.] uporediti sa javnim govorom i, kako je oblik poruke, izraz dubokog i savjesnog političkog ubjedenja, on se odvija unutar javnog foruma. Iz ovog razloga, između ostalog, građanska neposlušnost je nenasilna. Ona se trudi da izbjegne nasilje, posebno protiv pojedinaca, ne zbog gnušanja od upotrebe nasilja u načelu, nego zato što je ona konačan izraz nečijeg slučaja. (Rols, 1998)

Dakle, građanska neposlušnost ne treba biti nasilna jer je ona oblik poruke, način javnog obraćanja, kojom se sugrađanima, koji se ovde shvataju kao poštovanja vredni sagovornici, skreće pažnja i razložno ukazuje na postojeću nepravdu koja po mišljenju učesnika građanske neposlušnosti treba biti ispravljena.

Drugo, važnost nenasilnosti Rols iskazuje i uslovom da građanska neposlušnost, kao javni čin, mora biti unapred najavljen. Na taj način se smanjuju mogućnosti za postojanje bilo kakvih prisila ili nasilja prema onima koji nisu učesnici građanske neposlušnosti, ali i da bi vlasti bile upoznate sa namerama učesnika te da bi mogli da se pripreme za obezbeđivanje i očuvanje mira.

I treće, a za Rolsa možda najvažnije, građanska neposlušnost mora biti nenasilna jer „[...] izražava neposlušnost zakonu unutar granica privrženosti pravu, mada je na njegovoj spoljašnjoj ivici“ (Rols, 1998). Privrženost pravu (fidelity to the law) nužan je razlog ili karakteristika koja određeni čin protesta može kvalifikovati za građansku neposlušnost. Iako protestant, kako bi upozorio na ozbiljnost i postojanje određenih nepravdi u društvu, krši zakon i tako čini jedan prestupni čin u odnosu na pravni poredak države, on može i mora iskazati poštovanje i privrženost pravnom sistemu u celini. Osim što se to postiže nenasilnom prirodom čina građanske neposlušnosti, učesnik, kaže Rols, treba da prihvati i pravne posledice kršenja zakona, čime se iskazuje iskrenost učesnikovih namera i težnja za očuvanje pravnog sistema u celini (Rols, 1998). Stoga, da bi neki čin prema Rolsovoj definiciji mogao biti čin građanske neposlušnosti on jeste i mora biti svojevrstan oblik javnog govora kojim se prenosi određena politička poruka, a koji mora biti ustrojen na taj način da jasno iskazuje poštovanje i privrženost pravnom sistemu u celini, iako se direktno suprotstavlja jednom nepravednom delu. Drugim rečima, mora biti ustrojen kao nenasilni vid protesta.

Pitanje kojim ću se sada baviti glasi: Da li blokade u Srbiji zadovoljavaju Rolsovu definiciju građanske neposlušnosti?

Novembarsko-decembarske blokade puteva u Srbiji za cilj su imale povlačenje Zakona o eksproprijaciji i izmene novog Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi. Organizatori blokada, stručna javnost i veliki broj građana, smatrali su da su pomenuti zakoni nepravedni i neustavni i da će, ukoliko se ne promene, doprineti veoma štetnim posledicama po građane Srbije (Videti: N1 Beograd i Beta, 2021, Beta, 2021b, Udruženje za zaštitu ustavnosti i zakonitosti, n. d.).⁵ Blokade su, jednim delom, bile okrenute političkim strukturama vlasti, te su stoga imale i jasan politički cilj – promenu nepravednih i loših zakona. Sa druge strane, pozivajući se na ustavne principe i pravednost/nepravednost zakona, organizatori i učesnici blokade su se okretali i svojim sugrađanima, nadajući se većoj podršci, a oslanjajući se na ono što bi Rols nazvao „javno shvatanje pravde“ (Rols, 1998). Ukoliko uporedimo broj gradova u kojima su organizovane prve blokade i njihov broj učesnika sa veoma velikim povećanjem tih brojeva već prilikom organizovanja druge, a pokazalo se i poslednje blokade nakon kojih su usvojeni zahtevi – čini se da je njihovo pozivanje na javno shvatanje pravde urodilo plodom. Na osnovu ovoga, može se zaključiti da blokade jesu bile politički čin kojim se kršio Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima, a sa ciljem promene zakona koji su smatrani nepravednim.

Što se tiče Rolsove odredbe „javnog čina“, situacija je jasna. Blokade se jesu održavale u javnosti, jer se saobraćaj blokirao na saobraćajnicama, a njihovo održavanje je uvek bilo unapred najavljivano i imale su jasnu i nedvosmislenu poruku – menjanje nepravednih zakona. Takođe, organizatori u Beogradu, gradu u kome su bile najmasovnije blokade, skupove su prijavljivali i policiji jer su želeli da, u saradnji sa njima, demonstracije proteknu mirno i da se u što većoj meri održi javni red i mir te da se radi na obezbeđivanju neometanog prolaza vozila hitnih službi (N1, 2021). Na prvim protestima, policija je bila prisutna, međutim kooperacije sa organizatorima i učesnicima nije bilo. Na drugoj blokadi, policije nije bilo. Uprkos tome, učesnici su sami uspeli da organizuju propuštanje vozila hitnih službi i njihov neometan prolaz kroz blokadu (BEOGRAD SRBIJA, 2021), (Moj Novi Sad, 2021).

Uzevši u obzir nelegalnu stranu blokada, koja se ogledala u kršenju Zakona o bezbednosti saobraćaja na putevima, policijske akcije privođenja te izdavanje prekršajnih prijava, organizatori su uputili poziv i saopštenje svim učesnicima da im se obrate za pravnu i materijalnu pomoć ukoliko im budu bile potrebne, a Savo Manojlović, organizator blokada u Beogradu, izjavio je da je spreman da snosi sve lične posledice za kršenje zakona prilikom blokada (N1, 2021). Ovim činom, organizatori su zasigurno pokazali „privrženost pravu“ jer su bili spremni da prihvate pravne posledice svojih postupaka, a takođe su i učesnicima ponudili pomoć prilikom plaćanja kazni za kršenje zakonâ prilikom blokade. No privrženost pravu, iskazan je i na još jedan način. Naime, organizatori su bili veoma istrajni u želji da blokade puteva proteknu mirno, dostojanstveno i bez nasilja, pa su, sem spremnosti da po tom pitanju sarađuju sa policijom, koristili svaku priliku da važnost

⁵ O argumentima koji su bili korišćeni kako bi se ukazalo na nepravednost i neustavnost, biće reči kasnije.

nenasilja i mira istaknu i prenesu učesnicima – davanjem izjava za medije ili slanjem poruka preko društvenih mreža. Dakle, nisu želeli militantne akcije niti su za cilj imali revolucionarne i radikalne promene postojećeg političkog sistema, već su želeli da dovedu do promene dva zakona koja su smatrali nepravednim. Stoga se može reći da je i izabrani način protestovanja bio pokazatelj njihove privrženosti pravu i pravnom sistemu u celini.⁶

Blokade zaista jesu, u najvećoj meri, protekle mirno i bez ikakvog nasilja. Održavale su se dva puta 27.11.2021. i 4.12.2021., u ukupno pedesetak gradova, sve dok Vlada nije usvojila njihove početne zahteve. Najčešći vid nemirnih scena bili su nervozni i nezadovoljni vozači koji su upućivali kritike i verbalno napadali učesnike blokade, a takođe i oni koji su kolima pokušavali da probiju blokadu. U tim situacijama, učesnici su gotovo uvek propuštali vozila koja su pokušavala da nasilno prođu. Najozbiljniji incident dogodio se u Šapcu 27.11.2021. Kao što sam već spomenuo, tokom održavanja prvih blokada, policija je bila prisutna na gotovo svim mestima okupljanja, te je tako bilo i u Šapcu. No, u jednom trenutku pripadnici policije su se povukli sa lica mesta i nakon određenog vremena pojavila su se maskirana lica koja su motkama i štanglama napali demonstrante i pokušali da probiju blokadu. Sem hladnog oružja, za probijanje blokade korišćen je i bager koji je pokušavao da prođe kroz okupljene građane. Kada je bager nastavljao da se kreće, iako su protestanti vozaču pokušavali da prenesu ozbiljnost i opasnost situacije, jedan od učesnika protesta je fizički napao vozače kako bi zaustavio radnu mašinu (Ekipa Danasa – Beta, 2021).

Činjenicu da su protestanti blokirali saobraćaj, te fizički napad na vozače bagera, bili su najčešće korišćeni primeri koje su kritičari i kritičarke blokada u Srbiji koristili u svojoj argumentaciji kako bi napali, osudili i degradirali blokade. Pozivajući se na Rolsa, politička analitičarka i trenutna ambasadorka Srbije u Hrvatskoj Jelena Milić je u razgovoru sa Savom Manojlovićem rekla da sve ono što se dešavalo – od blokade saobraćajnica do tuče u Šapcu – jeste nasilna akcija i da to ne ispunjava definiciju građanske neposlušnosti (N1, 2021b).

Prvo od dva pitanja koje ovde treba razmotriti jeste: da li kršenje saobraćajnih zakona i blokade puteva predstavljaju nasilan čin ili ne? Kritičari i kritičarke su govorili kako blokade, same po sebi, predstavljaju nasilan čin kojim se sprečava pravo kretanja onih koji su zaglavljani u toj blokadi, a neki su išli toliko daleko da ih nazovu i čistim fašizmom. Iako Rols ne daje definitivan i odlučujući odgovor na pitanje razlike između nasilja i nenasilja, on na jednom mestu kaže kako pod nasilnim činom podrazumeva one postupke „koji mogu nanijeti štetu ili povrijediti“ i kaže da učestvovanje u takvim postupcima „nije u skladu sa građanskom neposlušnošću kao oblikom poruke“ (Rols, 1998). U nekim slučajevima, blokade zaista mogu naneti štetu – na primer, ukoliko vozila hitne službe ne mogu da prođu i pruže pomoć onima kojima je ona potrebna. No, to se u slučaju blokada u Srbiji nije dešavalo jer su se

⁶ Sličan pristup koristi i Vilijam Šojerman (William E. Scheurman) kako bi pokazao da je Edvard Snouden (Edward Snowden) bio privržen pravu kada je praktikovao građansku neposlušnost prilikom objavljivanja tajnih dokumenata o Nacionalnoj bezbednosnoj agenciji (National Security Agency). Videti: Scheurman, 2014.

organizatori i učesnici potrudili da propuste sva vozila koja su hitno morala da prođu i unapred su najavljivali mesta na kojima će se blokade odvijati kako bi sugrađani i sugrađanke mogli da krenu drugim putem i, ukoliko ne žele, ne budu u koloni koja je blokirana. Takođe, važno je primetiti da mnogi legalni i dozvoljeni protesti mogu da, poput blokada, dovedu do potencijalne štete – protest radnika hitnih službi, protestne šetnje saobraćajnicama, protest prosvetnih radnika – ali se oni ne nazivaju nasilnim činovima protesta i dozvoljeni su. Čini se da bi se i Rols složio sa time da blokade ne moraju biti okarakterisane kao nasilan čin protesta, jer eksplicitno navodi da se u određenim situacijama, kada je kršenje istih zakona protiv kojih se i protestuje⁷ previše zahtevno za učesnike (negativne posledice su previše za prihvatiti), „[...] mogu prekršiti saobraćajni propisi ili zakon o narušavanju tuđe svojine, kao način da se predstavi svoj slučaj“ (Rols 1998). Na osnovu svega izrečenog, smatram da kritike kritičarki i kritičara koji su, pozivajući se na Rolsa ili ne, govorili o blokadama kao nasilju a o učesnicima kao nasilnicima, nisu bile osnovane.

Što se tiče situacije iz Šapca, gde je Dragan Milovanović, jedan od učesnika blokade, ušao u fizički okršaj sa ljudima koji su bagerom pokušali da prođu kroz grupu protestanata, stvar je malo nejasnija. Iako za Rolsa, kako smo videli, blokada sama po sebi ne predstavlja nasilan čin protesta, u Šapcu smo imali očigledan nasilan čin učesnika (nasilan fizički odgovor) nad osobom koja je učestvovala u blokadi na jedan specifičan način – pokušavala je da probije i rasturi blokadu bagerom, ali i nogom udarala demonstrante iz kabine (Nikolov, 2021). Odmah iza bagera pojavila se i grupa maskiranih mladića koji su motkama i štanglama napali učesnike blokade (Regionalna televizija, 2021). Milovanović je izjavio da je svojim postupkom pokušao da zaustavi radnu mašinu, kojom je upravljalo nestručno lice, a sa ciljem sprečavanja tragedije u kojoj bi neko stradao, i podvukao kako ne bi ulazio u fizički okršaj sa osobom iz kabine, da nije najpre bio udaren nogom (Regionalna televizija, 2021b).

Rols, naravno, ne razmatra ništa slično situaciji koja se desila u Šapcu, pre svega zato što pretpostavlja da do nje gotovo sigurno ne bi ni došlo, jer smatra da u skoro pravednom društvu „nevini građani“, oni koji ne učestvuju u blokadi, ne bi ušli u nasilan sukob sa onima koji protestuju i izkazuju svoje nezadovoljstvo. No, kako sam na početku rada pretpostavio da je stanje u Srbiji skoro pravedno, i dalje ću se držati date pretpostavke.

Najpre valja primetiti da je blokada u Šapcu bila mirna i da nasilja nije bilo sve dok se nisu pojavile maskirane osobe koje su htele da, bagerom i motkama, rasture protest i probiju blokadu. Dakle, protest sam po sebi nije za cilj imao upotrebu nasilja nad policijom ili sugrađanima. Organizatori i učesnici nisu želeli da nasilnim protestima ukazuju na nepravednost zakona čije su povlačenje želeli. U skladu sa ovim, podsetio bih i na Rolsovu napomenu da je nenasilnost prilikom građanske

⁷ Ovo bi bio primer neposredne (direct) građanske neposlušnosti, to jest, građanske neposlušnosti prilikom koje se krše oni zakoni protiv kojih se i protestuje i koji se smatraju nepravednim. Kada tokom građanske neposlušnosti kršimo zakone koje smatramo pravednima i koje bi inače trebalo poštovati, a sve kako bismo ukazali na nepravednost nekih drugih zakona, onda imamo slučaj posredne (indirect) građanske neposlušnosti. Videti: Rols, 1998; Cohan, 2007; Brownlee & Delmas, 2021.

neposlušnosti bitna za njenu komunikativnost, to jest, za uspešnost prenošenja njene poruke, iskazivanja iskrenosti, promišljenosti i savesnosti. Uzevši u obzir i mnogo veći broj ljudi i gradova koji su učestvovali u blokadama nakon incidenta u Šapcu, može se reći kako je njihovo priključivanje protestima u stvari svojevrsna reakcija na nasilni pokušaj probijanja blokade u Šapcu i izražavanje poruke solidarnosti (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2022). Stoga, možemo zaključiti da nasilni odgovor na probijanje blokade nije naštetio komunikativnom karakteru blokade, štaviše, pokazalo se, kao u mnogim slučajevima u istoriji, da je nasilni odgovor na mirne demonstracije, od strane nepoznatih lica i bageriste, kap koja prelijeva čašu za mnoge građane koji nakon toga odlučuju da se priključe protestima ili da podrže one koji protestuju. Jedan od poznatijih primera su Putnici Slobode (Freedom Riders) koji su 1961. godine autobusom krenuli put Nju Orleansa, kako bi protestovali protiv rasističkih i diskriminatornih zakona u SAD-u. Na jednom delu puta sačekala ih je grupa muškaraca koji su pripadali Kju Kluks Klanu (Ku Klux Klan). Najpre su zapalili autobus i držali vrata kako Putnici ne bi mogli da izađu, a kada su oni ipak izašli, pretukli su ih van autobusa. No, to nije bio kraj. Kada su pristigli u Montgomeri, sačekala ih je još jedna grupa koja ih je takođe napala. Nakon ovoga, Putnici Slobode su imali veliku medijsku pažnju u Americi i pridobili su podršku, kako velikog broja svojih sugrađana, tako i političara koji su započeli proces ukidanja nepravednih zakona (Videti: Delmas, 2018).

No, šta uraditi sa fizičkim sukobom Milovanovića i bageriste i da li se u svetlu prethodnog pasusa može opravdati njegov postupak? Do tog trenutka, zasigurno se može reći da su blokade ispunjavale uslov nenasilnosti i, na osnovu dosadašnjeg razmatranja, mogu se nazvati građanskom neposlušnošću. Takođe, valja napomenuti i to da se radi o jednom slučaju i da na ostalim blokadama nije bilo nasilja, te da bi na osnovu njega bilo teško odbraniti stav da su onda sve blokade bile nasilne i da nisu bile čin građanske neposlušnosti. Najviše što se može reći, jeste da blokada u Šapcu nije bila građanska neposlušnost. No, ostavimo to po strani i primetimo da, iako Rols kaže kako građanska neposlušnost treba biti nenasilna, što podrazumeva nepovređivanje drugoga, on ostavlja mogućnost za postojanje određenih situacija koje bi dovodile do povređivanja, a da ipak jesu građanska neposlušnost. Rolsovim rečima: „Ovi uslovi nijesu iscrpni; nekakvo odobrenje i dalje treba učiniti za mogućnost nanošenja povrede trećim licima, da tako kažemo, nevinima“ (Rols, 1998). Ovde se pre svega misli na osobe koje su nevinu posmatrači, sugrađani koji su se našli u blizini našeg protesta i kojima se kroz građansku neposlušnost obraćamo, no svakako da se može proširiti domen važenja i na sugrađane koji napadaju učesnike i, recimo, za cilj imaju probijanje blokade i razbijanje protesta. Rols bi, smatram, dopustio da učesnik građanske neposlušnosti u samoodbrani fizički povredi osobu koja se upušta u aktivnost koja pretilo da ugrozi život učesnika (vožnja bagerom kroz masu) i na taj način spreči moguće teške, ili možda smrtne, posledice za učesnike i učesnice građanske neposlušnosti, pogotovo ukoliko organi reda i mira nisu prisutni.

Sklon sam da tvrdim da Rolsov uslov nenasilnosti u definiciji građanske neposlušnosti treba razumeti tako da čin građanske neposlušnosti ne sme biti ustrojen i unapred planiran kao direktan napad koji bi za cilj imao izazivanje povreda i štete

pre svega sugrađanima kojima se obraća, policiji i pripadnicima političkih struktura, za razliku od militantne akcije i opstrukcije koje to mogu da čine. No, to ne znači da građanska neposlušnost mora biti apsolutno nenasilna, do mere u kojoj bi od učesnika zahtevala naddužnosnu žrtvu i gubljenje života, jer u nekim situacijama, kao što smo videli u slučaju samoodbrane, manji fizički odgovor na nasilje može biti način za sprečavanje ogromnih negativnih posledica i iz tog razloga može biti tolerisan. Ovaj zaključak je takođe koherentan i sa Rolsovom koncepcijom prirodnih dužnosti (Rols, 1998). Naime, iako Rols ne daje definitivan odgovor na pitanje prioriteta pojedinačnih pozitivnih i negativnih dužnosti, on ostavlja prostor da u nekim situacijama neke pozitivne imaju prioritet nad nekim negativnim. Deluje intuitivno da dužnost da se pomogne drugima i sebi kada se nađete u velikoj opasnosti, može i treba da nadjača dužnost da se onima koji aktivno učestvuju i prete tom opasnošću ne nanosi šteta. Na kraju krajeva, kako Šojerman na jednom mestu kaže: „Rols je možda bio apstraktni filozof, ali nije bio politički nezreo“ (Scheuerman 2022).⁸

Blokade saobraćajnica, dakle, same po sebi ne mogu da se nazovu nasilnim načinima protestovanja prema Rolsovoj koncepciji. Takođe, manji izolovani nasilni odgovori u opasnim situacijama, na primer nasilje u samoodbrani, može biti dozvoljeno i opravdano u Rolsovoj koncepciji građanske neposlušnosti. Uzevši u obzir da su blokade saobraćajnica u Srbiji bile nelegalan, unapred najavljivan, javan i nenasilan vid protesta (nenasilnost shvaćena na način koji je izložen u prethodnim pasusima), a koji je za cilj imao jasne političke zahteve i čiji su organizatori i učesnici pokazali privrženost pravu – može se zaključiti da one zadovoljavaju sve uslove i zahteve Rolsove koncepcije i da stoga jesu bile čin građanske neposlušnosti.

Rolsovi uslovi za opravdanost građanske neposlušnosti

U dosadašnjem delu rada sam, nadam se ubedljivo, pokazao kako blokade saobraćajnica u Srbiji zadovoljavaju Rolsovu definiciju građanske neposlušnosti. Sada ću se osvrnuti i na uslove za opravdanost građanske neposlušnosti koje Rols navodi u svojoj teoriji. Razlika između definicije i uslova za opravdanost u praksi znači da neki čin protesta može zadovoljiti definiciju građanske neposlušnosti, i samim tim biti klasifikovan kao čin građanske neposlušnosti, a da u isto vreme ne zadovolji uslove za njenu opravdanost. Drugim rečima, možemo imati neopravdan čin građanske neposlušnosti. Važno je primetiti da su, kada je reč o blokadama saobraćajnica u Srbiji, kritičarke i kritičari tvrdili jedino da one nisu građanska neposlušnost, a ne i da jesu čin građanske neposlušnosti ali da su neopravdan.

Rols navodi tri uslova za opravdanost građanske neposlušnosti: 1. čin je posledica kooperacije i koordinacije sa drugim grupama koje imaju slične razloge za građansku neposlušnost, 2. čin predstavlja poslednje sredstvo za iskazivanje nezadovoljstva, 3. čin predstavlja odgovor na ozbiljnu i jasnu nepravdu (Rols, 1998).

Prvi uslov: Rols smatra da u društvu u kome jedna grupa/manjina ima opravdane razloge za građansku neposlušnost, možemo razumno da pretpostavimo da će takođe postojati i druge grupe/manjine koje će takođe imati opravdane razloge

⁸ Ako drugačije nije naznačeno, svi prevodi su autorovi.

za građansku neposlušnost. U tom slučaju, Rols predlaže da one sarađuju ili oforme svojevrсни savez kako se ne bi desilo da veći broj njih u isto vreme, nezavisno i samostalno iskazuje svoj protest u vidu građanske neposlušnosti, jer bi se na taj način mogla ugroziti i podriti efikasnost pravednog ustava date zemlje (Rols, 1998).

Blokade saobraćajnica u Srbiji očigledno ispunjavaju ovaj uslov jer u to vreme nije bilo drugih grupa koje su samostalno i nezavisno ili iz drugih razloga praktikovale građansku neposlušnost. Takođe, valja primetiti da su blokade okupile veliki broj nezavisnih organizacija i grupa koje su se priključile protestu i podržale prvobitnu ideju, iako se pre toga nisu bavile pitanjima i problemima koji su izazvali protest, ili im makar to nije bila primarna sfera javnog delanja. Iako sam ovaj uslov izložio kao prvi, on dolazi nakon što ostala dva bivaju ispunjena, što se jasno može videti u Rolsovoj konstataciji da je moguće da postoji više grupa koje imaju „opravdane razloge za građansku neposlušnost“, no njihov čin građanske neposlušnosti postaje opravdan tek nakon što se ispuni i uslov kooperacije i koordinacije.

Drugi uslov: Ono što je važno za opravdanost čina građanske neposlušnosti jeste zahtev da on mora biti poslednje sredstvo protesta, sredstvo za kojim se poseglo nakon što su iscrpljeni svi mogući legalni načini iskazivanja nezadovoljstva, a svi dotadašnji dozvoljeni pokušaji za ispravljanje nepravde propali (Rols, 1998). U praksi to znači da je grupa koja želi da ispravi određenu nepravdu pre građanske neposlušnosti iskoristila i probala sve druge metode protesta kao što su: upućivanje izjave javnosti kako bi se ona upoznala sa postojećom situacijom, upućivanje formalnog zahteva u vidu peticije, organizovanje protesta... Važno je napomenuti da je Rols svestan da ovaj uslov u nekim situacijama ne mora biti ispunjen i to iz dva razloga. Prvo, u skoro pravednom društvu uvek možemo iskoristiti pravo na slobodu govora i u javnom prostoru iskazati svoj slučaj i drugo, može se desiti da je urgentnost nekog slučaja toliko velika da nije moguće iscrpeti sva pravna sredstva pre nego što se upustimo u građansku neposlušnost (Rols, 1998). Kada je reč o urgentnosti, važno je napomenuti i to da se blokade nisu dogodile iznenada i da su bile kulminacija ekoloških protesta koji su započeli u septembru iste godine, a koji su bili organizovani kao reakcija na planove kompanije Rio Tinto koja je želela da se bavi preradom rude jadarita i eksploatacijom litijuma u zapadnoj Srbiji. Stručnjaci su upozoravali da će Rio Tinto svojim projektom „Jadar“ doneti mnogo više štete nego koristi građanima i građankama Srbije, jer bi došlo do ekološke katastrofe u kojoj bi se zagadila velika površina zemljišta i vode: „Ostala bi nam gomila jalovišta, mnogo otpadnih voda, ogromna količina ugljen dioksida... “ (Rujević, 2022). Sa druge strane, pozitivni efekti iskopavanja su od strane eksperata prepoznati u rudarskoj renti koju bi kompanija morala da plaća Republici Srbiji (5 procenata) i u otvaranju radnih mesta pri kompaniji. Javnost je smatrala da je ovo nedovoljno i nedopustivo, jer sa druge strane stoji potencijalna ekološka katastrofa velikih razmera, te je iz tih razloga započeto sa protestima protiv Rio Tinta, ali i protiv usvajanja novog Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi kao i protiv usvajanja izmena i dopuna Zakona o eksproprijaciji koji su percipirani kao način na koji bi Republika Srbija olakšala rad kompanije i pribavila potrebno zemljište za izgradnju rudnika.

Blokade saobraćajnica u Srbiji ispunjavaju i drugi Rolsov uslov jer su usledile nakon javnih izjava u kojima se govorilo o nepravednosti pomenutih zakona, nakon predaje peticije sa 68.000 potpisa i nakon organizovanih legalnih demonstracija. Kritičari bi ovde mogli da kažu da su građani mogli da nastave sa legalnim protestima na kojima bi iskazivali svoje nezadovoljstvo i upućivali zahtev za promenu nepravednih zakona. No, na osnovu predašnjih događaja i pokušaja čini se da to ne bi bilo dovoljno za pravednu promenu i da je, iz ugla efikasnosti, komunikativnosti i urgentnosti protesta, blokada bila razuman i mudar potez, a kao što se za sada može videti, i opravdan čin građanske neposlušnosti.

Treći uslov: Treći, a za Rolsa prvi uslov koji mora biti ispunjen, nalazi se u razlogu zbog čega se neko upušta u građansku neposlušnost. Da bi građanska neposlušnost bila opravdana, razlog i uzrok građanske neposlušnosti moraju biti opravdani – mora postojati ozbiljna i jasna nepravda na koju reaguju počinioци građanske neposlušnosti. Rols smatra da građansku neposlušnost treba ograničiti na one slučajeve koji predstavljaju suštinske i jasne nepravde što po njegovom mišljenju jesu „[...] ozbiljni prekršaji prvog principa pravde, principa jednake slobode i na napadne prekršaje [u originalu „blatant violations“, prim. aut.] drugog dijela drugog principa, principa nepristrasne jednakosti mogućnosti“ (Rols, 1998).

Rols ima nekoliko formulacija principa pravde kao pravičnosti, ali ja ću ovde navesti onu najpoznatiju i najkorišćeniju. Prvi princip glasi: „Svaka osoba treba da ima jednako pravo na najširi ukupni sistem jednakih osnovnih sloboda koji je u skladu sa sličnim sistemom slobode za sve“ (Rols, 1998), dok drugi princip glasi: „Društvene i ekonomske nejednakosti treba da su uređene tako da budu oboje: a) od najveće dobiti onima u najnepovoljnijem položaju, u skladu sa principom pravedne štednje, i b) da se odnose na službe i položaje koji su otvoreni za sve pod uslovima nepristrasne jednakosti mogućnosti“ (Rols, 1998). Iz praktičnih razloga Rols ograničava domen važenja građanske neposlušnosti na, pre svega, prvi princip i na drugi deo drugog principa, jer smatra da je u praksi veoma teško utvrditi kršenja prvog dela drugog principa, principa razlike. Gotovo sigurno će biti jasno, a i lako je uveriti druge u to, da je kršenje prvog principa ozbiljna nepravda.

Da li su blokade saobraćajnica u Srbiji bile reakcija na ozbiljnu i jasnu nepravdu, kako bi to Rols formulisao, to jest, da li su bile reakcija na kršenje principa jednake slobode ili principa jednakih mogućnosti? Drugim rečima, da li se može reći da blokade zadovoljavaju i treći uslov za opravdanost građanske neposlušnosti? Ukoliko one, u Rolsovoj koncepciji, jesu bile opravdane to bi značilo da su zakoni protiv kojih se protestovalo bili kršenje pomenutih principa pravde. Podsetio bih da su se blokade saobraćajnica odvijale u znak protesta protiv usvajanja novog Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi kao i protiv usvajanja izmena i dopuna Zakona o eksproprijaciji.

Kada je reč o izmenama i dopunama Zakona o eksproprijaciji, Advokatska komora Srbije je uputila poziv predsedniku Srbije da ne potpiše Zakon i tom prilikom je iznela niz argumenata kojima je izrazila zabrinutost povodom predloženih izmena: hitnost u postupanju, naknada, povezivanje zakona sa posebnim propisom i privremeni zastupnik (Advokatska komora Srbije, n.d.). Sve odredbe govore o ozbiljnim problemima koje proizilaze iz izmena i dopuna Zakona o eksproprijaciji:

od neustavnosti do postojanja prostora za koruptivne radnje. Kako bih odgovorio na gorepostavljena pitanja o opravdanosti građanske neposlušnosti u Srbiji, dovoljno je obraditi samo prvu odredbu: hitnost u postupanju (Advokatska komora Srbije, n.d.).

Hitnost u postupanju se prepoznaje u članu zakona koji vlasniku imovine ostavlja rok od 5 dana za izjašnjavaње o predlogu za eksproprijaciju iste. Po mišljenju stručnjaka ovo je veliki problem jer je realno očekivati da vlasnici „nemaju znanje i sposobnosti da se izjasne u tako kratkom roku“ i da je rok „čak prekratak da angažuju advokata kao stručno lice koje bi im pomoglo“ (N1 Beograd i Beta, 2021). Komora navodi da je ovom uredbom prekršen ustav jer:

Država kada zadire u imovinu sopstvenika ne sme da zanemari da se radi o zadiranju u pravo na imovinu koje je zaštićeno kako Ustavom RS tako i Konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, u smislu člana 1 Protokola 1. Ustav Republike Srbije, u članu 20, propisuje u kojim slučajevima se ljudska prava mogu ograničiti i na koji način, a član 18 Ustava RS propisuje da se Zakonom ne mogu zajamčena ljudska prava ograničiti na način na koji se utiče na suštinu zajamčenog prava, u ovom slučaju, prava na imovinu. Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o eksproprijaciji prekršena su osnovna ustavna načela. (Advokatska komora Srbije, n.d.)

Budući da se ovim predloženim članom krši ustav Republike Srbije, to jest ljudsko pravo na imovinu, reč je o potencijalnom kršenju Rolsovog prvog principa pravde – principa jednakih sloboda. I zaista, Rols prepoznaje pravo na ličnu svojinu kao jednu od osnovnih sloboda koje treba da budu jednake za sve prema prvom principu pravde (Rols, 1998). Ukoliko bi pravo na ličnu svojinu bilo ugroženo zbog hitnosti u postupku, a pokazao sam da bi to bio slučaj, onda se može reći da je prekršen prvi princip pravde, što znači da su počinioci građanske neposlušnosti u Srbiji imali opravdan razlog za takav vid protesta. Takođe, može se dodati da predloženi član krši i princip nepristrasne jednakosti mogućnosti, jer je činjenica da će oni koji poseduju određena pravna znanja ili su u položaju koji im omogućava brzo i lako angažovanje advokata biti u boljem položaju za ekspresnu reakciju, od onih koji ne dele slične životne okolnosti.

Sa druge strane, najproblematičniji deo Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi predstavlja uvođenje takse za overu potpisa prilikom ostvarivanja narodne inicijative. Kao što primećuju autori peticije „Referendum po meri građana“, kojom je zahtevano povlačenje predloga Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi, „ukoliko neko želi da organizuje predlaganje zakona potrebno je da ima za overu potpisa preko milion i dvesta hiljada dinara“ i navode da se uvođenjem takse na overu potpisa građanske inicijative žele onemogućiti da ostvaruju Ustavom garantovanu građansku suverenost (Udruženje za zaštitu ustavnosti i zakonitosti, n.d.). Da li se uvođenjem takse „želelo“ onemogućiti ostvarivanje prava na narodnu inicijativu ili je taksa uvedena iz nekog drugog razloga, nije toliko bitno, koliko je bitna sama činjenica da to jeste slučaj. Članom 2 Ustava Republike Srbije se kaže da „Suverenost potiče od građana koji je vrše referendumom, narodnom inicijativom i preko svojih slobodno izabраниh predstavnika“ (Narodna skupština Republike Srbije, 2021). Uvođenjem takse se onim građanima ili grupi građana koji nemaju potreban

novac za overu 30.000 potpisa onemogućuje ostvarivanje zagarantovanog prava.

Kao i u slučaju Zakona o eksproprijaciji i ovde na delu imamo potencijalno kršenje Rolsovog prvog principa pravde. Naime, jedne od osnovnih sloboda koje moraju da budu zagarantovane svim građanima jesu političke slobode, među kojima Rols ubraja pravo da se glasa i da se obavljaju javni poslovi (Rols, 1998). Kao što se može videti, Rols ne navodi pravo na narodnu inicijativu kao osnovno pravo, no lista osnovnih sloboda koju daje u *Teoriji pravde* nije konačna pa tako on na drugim mestima govori o načinima na koje možemo doći do liste ili šeme onih sloboda koje treba da budu garantovane prvim principom pravde. Sada se postavlja pitanje da li je pravo na ostvarivanje narodne inicijative osnovna politička sloboda? Odgovor se nazire u Rolsovom kasnijem delu, *Pravda kao pravičnost: preformulacija*, gde se kaže kako je jedan način određivanja liste osnovnih prava i sloboda upravo činjenica da one moraju biti takve da mogu omogućiti i obezbediti političke i društvene uslove za razvijanje i primenu sposobnosti za osećaj pravde tako što bi građani bili slobodni da sude o pravednosti osnovne strukture društva, njegovih socijalnih politika i osnovnih institucija (Rawls, 2001). „Za nas kao slobodne i jednake građane“, smatra Rols, „od suštinske je važnosti da na ovaj način koristimo ove moći“ (Rawls, 2001).

Na osnovu ovoga se može reći da je ostvarivanje prava na narodnu inicijativu, koje podrazumeva predlog „donošenja, izmene, dopune ili prestanka važenja Ustava, zakona, drugih propisa i opštih akata iz nadležnosti Narodne skupštine“ (Narodna skupština Republike Srbije, 2021, Art. 56), način na koji bi se mogla primenjivati osnovna moralna moć građana u smislu suđenja o pravednosti ili nepravednosti osnovnih društvenih institucija. Kritičari bi ovde mogli da tvrde da je ovakav zaključak diskutabilan i da bi se razvijanje i primenjivanje osnovne moralne moći kod Rolsa moglo postignuti i bez postojanja mogućnosti za ostvarivanje narodne inicijative, jer pored nje postoji veliki broj drugih kanala i metoda za suđenje o pravednosti ili nepravednosti, te da ona ne mora nužno da bude jedna od osnovnih političkih sloboda. No, kada je reč o Rolsovoj teoriji, ovakva kritika bi teško bila održiva jer on eksplicitno kaže:

Zapazite da se prvi princip pravde ne primenjuje samo na osnovnu strukturu (važi za oba principa), već konkretnije na ono što mi smatramo ustavom, bilo pisanim ili nepisanim. Zapazite takođe da neke od ovih sloboda, posebno sloboda jednakih političkih sloboda i sloboda mišljenja i udruživanja, moraju biti zagarantovane ustavom (Teorija, poglavlje IV). Ono što mi možemo nazvati „konstitutivna vlast“, za razliku od „obične vlasti“, treba da na odgovarajući način institucionalizovana u obliku režima: u pravu na glasanje i vršenja javne funkcije, i u takozvanom Zakonu o pravima, kao i u procedurama za izmenu ustava, na primer. (Rawls, 2001)

Dakle, jasno je da narodna inicijativa kao svojevrsni način utvrđivanja suvereniteta građana i koji, na primer, može biti otelovljen u predlog za promenu ustava kao što kaže Rols, ne samo da mora biti ustavom zagarantovana nego bi nemogućnost njenog ostvarivanja bilo kršenje prvog principa pravde. Iz ovih razloga smatram da su učesnici građanske neposlušnosti imali opravdan razlog za protest i kada je reč o drugom Zakonu zbog koga su protestovali, jer se njime kršio princip

jednakih sloboda, to jest, kršila se jednaka politička sloboda građana. Drugim rečima, razlozi zbog kojih su se blokade puteva odvijale ispunjavaju uslove za opravdanost čina građanske neposlušnosti.

Zaključak

U ovom radu ponuđena su četiri zaključka. Najpre, pokazao sam da blokade saobraćajnica, same po sebi, ne mogu da se okarakterišu kao nasilan čin protestovanja u Rolsovoj koncepciji građanske neposlušnosti. Dalje, argumentovao sam u prilog tome da čin građanske neposlušnosti, koji nije bio ustrojen i unapred planiran kao nasilni čin, a u kome su se desili određeni nasilni elementi koji su doveli do fizičkih povreda, poput nasilne reakcije u samoodbrani, može biti kompatibilan sa Rolsovom koncepcijom građanske neposlušnosti i sa njegovim razumevanjem uslova nenasilnosti. Takođe, pokazao sam da blokade puteva u Srbiji ispunjavaju sve uslove i karakteristike Rolsove definicije građanske neposlušnosti, te da se iz tog razloga mogu okarakterisati i nazvati činom građanske neposlušnosti. Na kraju, nakon analize uslova za opravdanost građanske neposlušnosti pokazao sam kako su blokade ispunile date uslove, pa se može zaključiti da su novembarsko-decembarske blokade puteva u Srbiji iz 2021. godine bile čin opravdane građanske neposlušnosti.

Blokade saobraćajnica mogu, stoga, biti opravdan čin protesta, a kako se u slučaju Srbije još jednom pokazalo – i efikasan vid protesta protiv nepravednih politika, zakona ili praksi. Iako efikasnost određenog načina protestovanja može zavisiti od velikog broja različitih faktora, čini se da građanska neposlušnost ima ogroman potencijal ugrožavanja statusa kvo i dovođenja do pozitivnih društvenih promena. U vreme kada se svet suočava sa velikim brojem problema od velike je važnosti znati koji legitimni načini borbe stoje na raspolaganju na putu ka pravednijem društvu. Građanska neposlušnost može biti jedan od njih.

Literatura

- Advokatska komora Srbije. (n. d.). *Одлука ВО АКЦ од 28.11.2021.* https://aks.org.rs/sr_lat/odluka-uo-aks-od-28-11-2021/, (pristupljeno 5. juna 2024).
- BEOGRAD SRBIJA. (2021, Novembar 27). *BLOKADA GAZELE PROPUŠTANJE VOZILA HITNE POMOĆI.* [Video]. YouTube. <https://youtu.be/1KA-z0q3Vh8?t=1>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Beta. (2021, Novembar 24). Skupštini predata peticija sa 68.000 potpisa protiv Zakona o referendumu. *NI.* <https://n1info.rs/vesti/skupstini-predata-peticija-sa-68-000-potpisa-protiv-zakona-o-referendumu/>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Beta. (2021b, Decembar 3). Profesor Tomić: Hitnost kod Zakona o eksproprijaciji je opasna i indikativna. *Danas.* <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/profesor-tomic-hitnost-kod-zakona-o-eksproprijaciji-je-opasna-i-indikativna/>, (pristupljeno 5. juna 2024).

- Brownlee, K. (2016). The civil disobedience of Edward Snowden: A reply to William Scheuerman, *Philosophy & Social Criticism*, 23(1), 1–6. <https://doi.org/10.1177/0191453716631167>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Brownlee, K., & Delmas, C. (2021). Civil Disobedience, *Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 Edition)*. <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/civil-disobedience/>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Celikates, R. (2016). Rethinking Civil Disobedience as a Practice of Contestation – Beyond the Liberal Paradigm, *Constellations*, 23(1), 37–45. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12216>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Cohan, A. J. (2007). Civil Disobedience and the Necessity Defense, *The University of New Hampshire Law Review*, 6(1), 111–175. http://scholars.unh.edu/unh_lr/vol6/iss1/6, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Delmas, C. (2018). *A duty to Resist: When Disobedience Should Be Uncivil*. New York: Oxford University Press.
- Direktno.rs. (2021, Novembar 11). Vučić o blokadi: Na protestima su bili kriminalci. *Direktno..* <https://direktno.rs/vesti/drustvo-i-ekonomija/385058/aleksandar-vucic-pink-hit-tvit.html>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Dorđević, B. [@Bibislav]. (2021, Decembar 10). *Blokade su korišćenje prava na slobodu okupljanja ali i neformalni vid narodne inicijative. Način delovanja je konfrontacijsko odbijanje da se* [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/Bibislav/status/1469298535719964673?s=20&t=P7ogoMA5raWZGUizD8MISg>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Dorđević, T. (2021, Decembar 6). Dometi i granice građanske neposlušnosti. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/dometi-i-granice-gradjanske-neposlusnosti-video/>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Ekipa Danasa – Beta. (2021, Novembar 27). Blokade puteva u Srbiji zbog Zakona o referendumu, problemi sa policijom (FOTO, VIDEO). *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/pocelo-okupljanje-gradjana-ispred-palate-pravde-pred-najavljenublokadu/>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Moj Novi Sad. (2021, Decembar 4). *Propuštanje vozila Hitne Pomoći za vreme blokade Mosta slobode... #NoviSad*. [Video]. YouTube. <https://youtu.be/XF5CLVTBgXE?t=1>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Momirović, T. [@TomaMomirović]. (2021, Decembar 4). *Blokada ulica je akt nasilja prema ljudima koji žele nesmetano da se kreću, a blokada Koridora 10 je udarac na* [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/TomaMomirovic/status/1467121080322207744>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- N1 Beograd i Beta. (2021, Novembar 28). AKS poziva Vučića da ne proglasi izmene Zakona o eksproprijaciji. *N1*. <https://n1info.rs/vesti/aks-poziva-vucica-da-ne-proglasi-izmene-zakona-o-eksproprijaciji/>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- N1. (2021, Decembar 2). *Iza vesti: Gost Savo Manojlović (2.12.2021)*. [Video]. YouTube. <https://youtu.be/bf1jiAsCvKk?t=120>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- N1. (2021b, Decembar 9). *Prepirka Milić i Manojlovića zbog poređenja blokada sa protestom JSO*. [Video]. YouTube. <https://youtu.be/VVHICchtlys?t=656>, (pristupljeno 5. juna 2024).

- Narodna skupština Republike Srbije. (2021). *Ustav Republike Srbije*. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 98/2006 i 115/2021. https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Nikolov, I. [@NikolovIvana]. (2021, Novembar 27). *Sabac trenutno molim RT* [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/NikolovIvana/status/1464592197748240393>, (pristupljeno 5. juna 2024.).
- Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. (2022, Mart 14). *PRAVO I PRAVDA '22 – Dr Savo Manojlović, "Građanska neposlušnost – kršenjem prava do zaštite pravde"*. [Video]. YouTube. <https://youtu.be/zUTE1Fdg7MM?t=2999>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Rawls, J. (2001). *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge: Belknap Press.
- Rawls, J. (2005). *Political Liberalism, expanded edition*. New York: Columbia University Press.
- Regionalna televizija. (2021, Novembar 27). *UZNEMIRJUĆI SNIMAK! EVO KOMPLETNOG SNIMKA NAPADA AKTIVISTA SNS-a NA GRAĐANE U ŠAPCU! 27.11.2021.* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=MttI_PrZF5w, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Regionalna televizija. (2021b, Novembar 29). *Crni na slobodi – Šabac 29.11.2021. IZJAVA PRIVEDENOG DRAGANA MILOVANOVIĆA.* [Video]. YouTube. <https://youtu.be/45UTSnnfimY>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Rols, Dž. (1998). *Teorija pravde*. Beograd, Podgorica: Službeni list, CID.
- Rujević, N. (2022, Februar 17). Pritajena kompanija, skrivena država. *Nedeljnik Vreme*. <https://www.vreme.com/vreme/4583971/>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Scheuerman, W.E. (2014). Whistleblowing as civil disobedience: The case of Edward Snowden, *Philosophy and Social Criticism*, 40(7), 1–20. <https://doi.org/10.1177/0191453714537263>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Scheuerman, W.E. (2022). "Good-Bye to Nonviolence?", *Political Research Quarterly*, 75(4), 1284–1296. <https://doi.org/10.1177/10659129211038611>, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Tanjug. (2021, Novembar 27). Brnabić: Neviđena destrukcija i fašizam. *b92*. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2021&mm=11&dd=27&nav_category=11&nav_id=2063956, (pristupljeno 5. juna 2024).
- Tomić, A. (2021, Decembar 4). „Danas neće postojati prva ili druga Srbija, već samo ona prava“. *Nova.rs*. <https://nova.rs/vesti/drustvo/danas-nece-postojati-prva-ili-druga-srbija-vec-samo-ona-prava/>. (pristupljeno 5. juna 2024).
- Udruženje za zaštitu ustavnosti i zakonitosti. (n.d.). *Referendum po meri građana*. Kreni-promeni. <https://peticije.kreni-promeni.org/petitions/referendum-po-meri-gradana>, (pristupljeno 5. juna 2024).

Građanska neposlušnost ili ne – slučaj blokade puteva u Srbiji

Đurica Stojanović
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija

Sažetak

Cilj ovog rada je nalaženje odgovora na pitanje da li se blokade saobraćajnica, koje su se širom Srbije održavale u novembru i decembru 2021. godine, mogu okarakterisati kao čin opravdane građanske neposlušnosti. Do odgovora se dolazi analizom verovatno najuticajnije i najpoznatije koncepcije građanske neposlušnosti koja se može pronaći u savremenoj političkoj teoriji – koncepcije američkog političkog filozofa Džona Rolsa. Argumentovaću u prilog tezi da blokade jesu bile čin opravdane građanske neposlušnosti jer zadovoljavaju definiciju i sve uslove koji se mogu pronaći u Rolsovoj koncepciji.

Ključne reči: građanska neposlušnost; blokada puteva; Srbija; Džon Rols; nasilje

RECEIVED: 27.03.2024.
REVISION RECEIVED: 11.06.2024.
ACCEPTED: 12.06.2024.

djurica.stojanovic@filfak.ni.ac.rs

The struggle for women's suffrage: The case of the magazine 'Leskovački Glasnik in 1927 and 1928'^{*}

Aleksandra Grgov^{2**}

^{*}National museum Leskovac

Abstract

The paper starts from the following research questions: "How did the media present women's issues and women's struggle for the right to vote in Leskovac?" and "How did the newspapers participate in building public opinion?" Qualitative content analysis was used in the paper, and the unit of analysis is the newspaper texts of the weekly "Leskovački glasnik" from 1927 and 1928. In 1927, out of a total of fifty-two issues, only three texts dealt with the topic of women's issues, and the analysis included two, one in sequels, which concern exclusively women's political organization, while in 1928 there were three texts, one in sequels, dedicated to the same problem and all included in the content analysis. From the point of view of the subject of interest of this research, we can conclude that most of the texts of the weekly "Leskovački glasnik" in the 1920s dedicated to the women's struggle for the right to vote are emotionally colored: regardless of being supported by historical facts and giving practical reasons, the authors of the newspaper texts represent the opinion of the majority of the public that family and home are the priority duties of a woman, thereby participating in the worldwar propaganda's aspiration to "keep" a woman within the domain of the private.

Keywords: newspaper text, Leskovački glasnik, women's suffrage, Women's party, public opinion

Борба за женско право гласа на примеру часописа „Лесковачки гласник“ 1927. и 1928. године

Увод

Штампарство представља једно од најважнијих достигнућа у историји човечанства, произлазећи из вишевековног напора и рада. И док је техника

¹ * Corresponding author: alexgrgov@gmail.com

Please cite as: Гров, А. (2024): Борба за женско право гласа на примеру часописа „Лесковачки гласник“ 1927. и 1928. године. Годишњак за социологију vol. 20(No 32): 57 – 67.

² ** <https://orcid.org/0009-0004-1970-1242>

штампања покретним словима била популарна у Европи тек са Гутенберговим проналаском, у Кини и Кореји је била позната већ у 11. веку, али није имала ширу примену. Пре Гутенберга, у Европи је постојала штампарска техника за умножавање слика и текстова, мада непрактична и скупа (Бјелица, Јевтовић 2006: 12). Штампа је у Европи производ грађанског друштва. Ширење тржишта, географска открића, третирање сваког производа као робе, урбанизација, развој индустријализације и демократских установа, допринели су да се штампа већ до половине 18. века потврди као значајан социјални фактор. Током времена, штампа се развила у масовни медиј, посебно од краја 19. века, због бројних тиража књига и новина, што је довело до неодређивог броја читалаца (Radojković, Miletić, 2005). Значај штампе ће опстати још дуго, чак и након појаве електронских медија (Brigs&Berk, 2006).

У Србији, услед специфичних друштвених и политичких околности, долази до озбиљнијег развоја штампаних медија у 19. веку. У Крагујевцу почиње штампање *Новина сербских*, док се о модерној политичкој штампи може говорити почетком 20. века, када су се савремене новинарске технике из света почеле коначно примењивати и у Србији (Aleksić, 2018).

Веза између развоја штампе и напретка грађанског друштва и капиталистичке производње је очигледна. Све оно што је на било који начин допринело развоју капитализма, директно или индиректно је утицало на штампу. Још од 19. века створени су услови за самостално финансирање штампе путем прихода од продаје, чиме је дневна штампа, уместо да буде зависна од политичара и државе, постала зависна од великих капиталистичких структура. У Србији су након Првог светског рата покренути бројни нови, тзв. независни листови, који су настали из комерцијалних разлога и били су покренути од стране политичких странака, капиталистичких група, појединаца, привредних и других институција (Бјелица, Јевтовић 2006: 235). Један од таквих листова био је „Лесковачки гласник: лист за трговину, занате, пољопривреду и друштвени живот“, који је излазио у периоду од 1921. до 1941. године и представљао је једно од најзначајнијих гласила у Лесковцу у то време.

Лесковац се након ослобођења од Османског царства крајем 19. века брзо модернизовао и до 1914. године постао је важан центар текстилне индустрије у Краљевини Србији (Димитријевић, 1983). Недељник „Лесковачки гласник“ финансијски је зависио од утицајних појединаца из света трговине и индустрије, те је и заступао интересе овог друштвеног соја (Димитријевић, 1983: 422–423). Овај лист пружа драгоценост сведочанство о друштвеној историји града у периоду између два светска рата, с обзиром на то да се бавио разноврсним темама (Стојковић, Стојичић, Ракић, 1992), како на локалном, тако и на глобалном нивоу, укључујући и питања положаја жена у друштву и њиховог статуса у приватној и јавној сфери.

Слику друштва Лесковца између два светска рата приказао је Сергије Димитријевић у својој књизи „Историја Лесковца и околине 1918–1928“ (1983), у којој је део једног поглавља посветио животу жена на територији лесковачког краја треће деценије 20. века, истичући значај припадности одређеној

друштвеној класи на начин и квалитет живота. Што се тиче друштвеног положаја жена после Првог светског рата на то нам указује Миланка Тодић (2008) објашњавајући да је рат знатно допринео женској борби за равноправност, док нам је истраживање Дракић (2019) послужило у циљу разумевања друштвено-политичке проблематике питања женског права гласа на територији Краљевине СХС (Југославије). Захваљујући Гоцинијевој „Историји новинарства“ (2001) и његовој анализи комуницирања кроз време и хронолошке повезаности комуникација, увидећемо зашто се комуникација сматра привилегованим кључем за тумачење читаве историје људског друштва.

Друштвени статус жена након Првог светског рата

У другој половини 19. века, жене широм Европе и у САД-у почеле су да се организују и боре за своја права. У земљама као што су Енглеска, Француска, Немачка и Русија, постали су активни политички покрети који су се залагали за еманципацију жена и њихово политичко изједначавање са мушкарцима. У Србији, први захтеви за право гласа за жене појавили су се на Угарском сабору у Новом Саду 1908. године, али тадашња друштвена клима није била благонаклона таквим променама, а осим женама, право гласа ускраћено је још неким друштвеним групама у зависности од економског или неког другог статуса (Дракић, 2019). Већ након Првог светског рата стекли су се услови да се женско питање врати на политичку сцену, с обзиром да се друштвена, политичка, економска и културна свест читавог света радикално изменила. Жене у САД и Западној Европи су делимично успеле да се изборе за нека формална права и слободе, што је био резултат огромних изазова кроз које су прошле током рата. Већина жена је током рата, без обзира на друштвену класу била у прилици да се самостално бори за егзистенцију, што је повећало свест о значају улоге коју имају у друштву (Тодић 2008/09:145).

Напори жена за политичко изједначавање са мушкарцима коначно су крунисани успехом у одређеним деловима света, где је друштвено-политичка ситуација била одговарајућа. Године 1918. жене у Великој Британији су добиле право гласа, а 1920. године и у САД. Одатле је ова борба проширена и на друге земље, која је временом добила светски карактер (Obrenić, 2008: 30). Након рата право гласа женама признале су и САД, Канада, СССР, Немачка, Аустрија, Чехословачка, Пољска, Литванија, Естонија, Холандија, Шпанија, Луксембург (Дракић, 2019).

Хјум наглашава да је учешће жена у ратним напорима изазвало сумњу у постојање физичке и менталне инфериорности жена, што је претходно био општи консензус. Ово је довело до промене у ставовима према женама и оспоравања идеје да су оне неспособне за учешће у политичком животу, укључујући и право гласа. Разматрајући чињеницу да су жене радиле у фабрикама муниције и да су допринеле ратним напорима, било је неправедно лишити их права на гласање (Hume, 2016: 281). Међутим, важно је истаћи да је право гласа за жене представљало више од саме награде за њихов рад у рату. Учешће жена у

рату помогло је да се разбију страхови и претпоставке о њиховој способности и припадности јавном простору. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, која је настала 1918. године, жене нису имале право гласа, нити друга политичка права, иако је Уставом из 1921. године то право предвиђено. Међутим, 1926. женско питање постало је актуелно у припремама пројекта закона о општинама, што је довело до покушаја да се обезбеди учешће жена на општинским изборима (Дракић, 2019). Борба жена за право гласа у Краљевини СХС/Југославији одвијала се у неколико фаза, а њихови заступници размишљали су о томе да ли да остану неутрални или да формирају своју политичку партију (Stefanović, 2020: 62). Након тога, 1927. године основана је Женска странка у Београду (Дракић, 2019), а исте године Месни одбор Женске странке у Лесковцу (*Лесковачки гласник* бр. 21 од 26.5.1928, стр. 1). Био је то велики корак ка еманципацији жена, резултат уплива прогресивних идеја у град на југу Србије, као и њиховог циркулисања путем штампаних медија.

Значај штампе током двадесетих година 20. века

Сваки новински текст, као и други медијски производи, формирају се под утицајем различитих фактора. Идеолошки контекст, културни чиниоци, контекст места где се текст припрема, медијски жанр и тема која се обрађује – сви играју улогу у обликовању медијског садржаја (Joksimović, 2014: 94). Медији као посредници између моћних група и јавности, имају значајну улогу у обликовању јавног мњења. Представљање различитих група и појединаца, као и креирање значења и њихова размена, представљају кључне задатке медијске продукције (Milovanović&Vujić, 2014: 121). Новине, као доступан извор информација, могу имати велики утицај на друштвена дешавања. Примена одређеног медијског жанра и начина комуникације може значајно утицати на облике друштвеног живота и усмерити појединца на деловање и учешће у јавном животу (Гргов, 2024).

Штампа је један од важних фактора за остваривање циљева било појединца или групе људи. Након завршетка Првог светског рата у Краљевини СХС покренут је *Женски покрет*, први југословенски феминистички часопис, који је окупљао широк круг сарадника и феминисткиња из свих делова Југославије, и обрађивао теме из различитих области и дисциплина (Пољак&Иванова, 2019). Захваљујући развоју периодике жене су освајале јавни простор још од 19. века, што значи да је штампа имала прилично утицаја на ширење феминистичких идеја (Пољак&Иванова, 2019), о чему говори и уплив ових идеја у град на југу Србије, тек ослобођен оријенталног утицаја. У овоме се огледа значај комуникације, која није само само технички процес преноса порука, већ представља основу друштвене организације и укључује стварање заједнице кроз комуникацију у смислу размене и заједничког дељења, а тиме и стварања заједничког значења (Перушко, 2008: 77). Коришћење одређеног средства комуницирања може променити сазнања и облике друштвеног живота. Преносива природа новина отвара пут ка индивидуалном и слободном коришћењу информативног

садржаја, па самим тим и подстиче појединца на деловање и укључивање у јавни живот (Gocini, 2001).

С обзиром на то да традиционалне медије карактерише једносмерни комуникацијски процес који подразумева слање порука из центра моћи ка периферији друштва, брзо је уочен потенцијал медија да, осим што преносе слику света, могу је и конструисати (Aleksić, 2018). Зато се борба за женско право гласа након Првог светског рата и представљање овог процеса у штампи не може посматрати независно од смањења угледа штампе тога доба. Наиме, у овом рату знатно је коришћена пропаганда у медијима ради обликовања става јавности. Гоцини наводи да, док је на својим почецима у 18. веку мит о јавном мњењу представљао идеал којим је штампа освојила своју слободу и допринела развоју демократије, у 20. веку тај мит бледи, а јавно мњење постаје наслага предрасуда и емоционалних стања коју свако може да тумачи субјективно (Gocini, 2001: 317). Двдесетих година 20. века амерички политиколог Харолд Ласвел је говорио о моћи коју средства комуникације имају над јавним мњењем, назвавши је последицом модерног рата, а пропаганду новим, суптилним средством за изазивање ратова. Липман је тадашњу новинарску праксу назвао „фабриковањем сагласности“ које се наређује у зависности од циљева власти и владајућих интереса (Gocini, 2001: 316–317). Анализирање различитих начина новинарског изражавања може допринети бољем разумевању друштвене стварности одређеног историјског периода (Гргов, 2024).

Методологија

У раду ће бити коришћен метод квалитативне анализе садржаја. Корпус чине издања Лесковачког гласника од 3. 9. 1927. до 5. 5. 1928. године. Јединица анализе је новински текст. Текстови су анализирани редом, хронолошки. У 1927. години од укупно педесет два броја само три текста се баве темом женског питања, а у анализу су укључена два, један у наставцима, јер се тичу искључиво женске политичке организације, док су у години 1928. три текста, један у наставцима, посвећена истом проблему и сва три укључена у анализу садржаја. Два текста се налазе на првим странама недељника, док су остали у средини и заузимају половину једне стране листа.

Гласник је излазио недељно и садржао четири стране, изузев у време Божића и Ускрса, када су излазили, додатни, ванредни бројеви. Сваки број је садржао око четири до пет текстова на првим странама који су се бавили темама из области привреде, друштва, просвете, уметности и политике на локалном и светском нивоу, док су наставак чиниле рубрике за кратке вести, огласе и рекламне илустрације.

Анализа садржаја

Анализирали смо следеће текстове:

- „Положај и улога жене“, 3. 9. 1927. године, бр. 36, стр. 3, са наставком у наредном броју – 11. 9. 1927. године, бр. 37, стр. 2, аутора Рад. В. Теодосића из Јагодине;
- „Женско право гласа“ аутора потписаног као „Д.“, 17. 12. 1927. године, бр. 51, стр. 2;
- „Женска странка у Лесковцу“, 5. 5. 1928. године, са изјавом „Одјек са збора“, бр. 18, стр. 2.
- „Жена и политика“ 26. 5. 1928. године, бр. 21, стр. 1, без потписа аутора, са наставком у наредном броју – 2. 6. 1928. године, бр. 22, стр. 2;
- „Женска странка“, објављен 16. 6. 1928. године, бр. 24, стр. 1, у потпису „Вој. Паунић“.

Месни одбор женске странке за град Лесковац изабран је 1927. године, али његов рад није био нарочито видљив и присутан у јавности, (*Лесковачки гласник* 21, 26.5.1928, стр. 1) мада се јавност прилично интересовала за ово питање. Исте године у септембру у Гласнику је изашао текст аутора потписаног као „Рад. В. Теодосић Јагодина“, са насловом „Положај и улога жене“. На почетку чланка аутор даје кратак преглед друштвене историје, компарирајући породичне заједнице у праисторији и антици са породицом савременог доба, у жељи да укаже на друштвене и правне промене које су се одиграле кроз векове и због којих жена више није потпуно у власништву мушкарца (*Лесковачки гласник* 36, 3.9.1927, стр. 3). Међутим, у наставку текста он критикује жене које се боре за право гласа, сматрајући да тиме запостављају материнске дужности: „траже еманципацију, а о свом просвећивању за породичне и материнске дужности мало се брину“ (*Лесковачки гласник* 37, 11.9.1927, стр. 2). Упркос наизглед неутралном ставу који аутор заступа – исказивањем поштовања женама, навођењем свих аргумената и присталица и противника женског права гласа, указивањем на друштвене промене које су неминовно довеле до хуманијег и праведнијег друштва – он ипак заступа став већине конзервативне јавности и сматра да је материнство примарна улога жене.

Последњи текст на тему женског права гласа 1927. године изашао је у децембру, и писан је у сасвим другачијем тону. Текст је објављен под називом „Женско право гласа“, аутора потписаног као „Д.“, који је апсолутни присталица равноправности полова и полази од правних норми којима је предвиђено право гласа женама, али које није спроведено. Речима да је држава централистичка и да нови, Видовдански устав представља осетан назадак, аутор се ставља на страну левице, због чега је и његов прогресивни став о женској еманципацији разумљивији (*Лесковачки гласник* 51, 17.12.1927, стр. 1). У наставку текста аутор побија све аргументе које већина јавности износи против женског права гласа, потпуно стаје у одбрану женског пола, речима: *Она ради, зарађује, бори се за опстанак, она у политици учествује само за сада невидљиво, и потпуно је право да јој се право гласа да“* (*Лесковачки гласник* 51, 17.12.1927, стр. 1).

Сл. 1

Лесковачки гласник 51, 17.12.1927, стр. 1

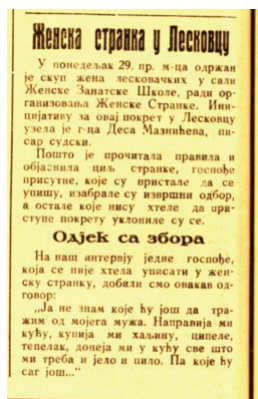
Локални одбор Женске странке основан је 1928. године у Лесковцу, а вест је објављена у „Лесковачком гласнику“, која садржи само најважније податке о присутнима, месту и времену догађаја. Међутим, оно што посебно привлачи пажњу је изјава која стоји у наставку као пропратни тест, а чији је наслов *Одјек са збора*. Непозната суграђанка се није желела уписати у Женску странку уз образложење да њој ништа не недостаје у животу, захвална је свом мужу: „Направија ми кућу, купија ми хаљину, ципеле, тепелак, донеја ми у кућу све што ми треба и јело и пило. Па које ћу саг још...“ (*Лесковачки гласник* 18, 5.5.1928, стр. 2). Без обзира на информативни карактер текста, аутор је дао комичну ноту самом догађају, управо одабиром изјаве која ће се наћи у новинама. Истог месеца у „Лесковачком гласнику“ је објављен извештај са насловом *Жена и политика*, и поднасловом *Са Збора Женске Странке одржаног 20. овог м-ца у Лесковцу* и међунасловоа: *Говор г-ђе Даре Ђ. Кржалић, Говор г-це Др Каје Марковић и Говор г-ђе Др Нешковић*. Поред професионалног извештавања аутор читав догађај описује као „женско забавиште“, као догађај који „није никако носио физиономију једног партијског збора“ (*Лесковачки гласник* 21, 26.5.1928, стр. 1). Неки теоретичари тврде да постоје извесна друштвена понашања условљена родом која произилазе директно из биолошке предодређености женског пола. Према есенцијалистичким схватањима, постоји основа која код мушкараца и жена детерминише понашање без обзира на социјализацију (Поповић, Цветковић, 2012). Стога, из наведеног новинског текста можемо запазити ауторов став о женама као недовољно озбиљним, инфериорним у односу на мушкарце када је реч о политици.

Наредног месеца изашао је наставак извештаја, у коме су изнети ставови чланица Женске странке о образовању жена, о ванбрачној деци, о проституцији и женама чиновницима. Чланице су исказале своју забринутост за женски део популације услед немарности мушкараца, које штити друштво и позвале све жене да им се придруже у одбрани својих права. Аутор на почетку текста износи занимљиве податке: „За овим узима реч г-ца Др Каја Марковић и са пуно ироније, пакости и презрења баци поглед на мушкарце, којих је било присутно око 15 и отпочиње свој говор“ (*Лесковачки гласник* 22, 2.6.1928, стр. 2). Аутор

текста је својим запажањем на почетку извештаја желео истаћи како се емоционалност код жена тешко прикрива чак и на јавним дешавањима. Политика јесте једна од области људског деловања у којој се мушкарци и жене процењују и вреднују према стереотипима пола/рода. Мушке стереотипне особине би биле: рационалност, агресивност, мудрост, а женске: емоционалност, лукавост, слабост и др. Стереотипи су основа предрасуда о другима и различитима и једна од претпоставки којом се настоје оправдати разни видови дискриминације (Žunić, 2012).

Сл. 2

Лесковачки гласник 18, 5.5.1928, стр. 2

У јулу 1928. године у „Лесковачком гласнику“ је објављен чланак, под називом *Женска странка*, и поднасловом *Поводом оснивања исте у Лесковцу*, у потпису „Вој. Паунић“. Аутор је направио равнотежу између конзервативног и прогресивног става јавности и указао на практичне проблеме са којима се жене сусрећу. Назначио је да непросвећеност представља главну препреку женској еманципацији. Сматра да би образовање жена требало да буде приоритет, а потом њихово ангажовање на другим пољима (*Лесковачки гласник* бр. 24 од 16.6.1928, стр. 1). Аутор је става да је „Женска странка“ основана прерано и да је природније да жене путем просвећивања дођу до еманципације, а затим се посвете политичкој организацији. Искривљањем забринутости аутор се ипак сврстао на страну већине јавности која сматра да женама није место у политици, али је предност овог текста у аналитичком сагледавању проблема са различитих страна и указивању на значајне друштвене проблеме који могу представљати кочницу сваком прогресу.

Закључак

Након анализе садржаја „Лесковачког гласника“ за период 1927. и 1928. године, можемо закључити да је тема женског права гласа била значајно мање заступљена у овом листу у односу на друге теме. Само пет текстова у анали-

зираном периоду је било посвећено овој теми, што нам говори да је она била мање значајна или занимљива за ауторе. Од пет текстова, три су одражавала стереотипно виђење женске улоге у друштву и аргументе против женског политичког ангажовања. Ови текстови су наглашавали материнство као примарну улогу жене и износили став да је женска популација недовољно образована да би рационално одлучивала на изборима.

Насупрот томе, категоричне присталице равноправности полова, које, критикујући „централизовану“ и „назадну“ државу, можемо сврстати у левицаре, показали су отвореност према новим тенденцијама из света и чинили прогресивну мањину. Они су доказ тога да су се промене у Лесковцу, граду оријенталног наслеђа, неумитно дешавале, без обзира на присутност патријархалних схватања и негодовање женске еманципације. Штампa, путем које су жене истицале своје захтеве још од 19. века, и развој медија уопште, представљали су значајан фактор прогресивних промена, у чему се и састоји значај комуникације. Ипак, треба имати у виду да медији имају велику моћ у обликовању јавног мњења и да је сваки медијски производ обликован под утицајем одређеног контекста, било идеолошког или културног. Друштво је постало свесно идеолошке позадине медија посебно током Првог светског рата, када се у медијима користила пропаганда ради обликовања јавног мњења, од када је и уочен потенцијал медија у конструисању реалности. Стога је начин представљања могућности женске политичке организације у Лесковцу у најреномиранијем часопису тог времена важан индикатор храбрости тадашњих жена да јавно иступе у борби за своја права, имајући у виду изазове са којима су се морале суочити, као и подсмех коме су биле изложене.

Литература

- Aleksić, D. (2018). Mobilizatorska uloga lista Politika na početku Prvog balkanskog rata, *CM: Communication and Media* XIII(42), 57–78. <https://doi.org/10.5937/comman13-16943>
- Бјелица, М. Јевтовић, З. (2006). *Историја новинарства*, Београд: Мегатренд.
- Brigs, A. Berk, P. (2006). *Društvena istorija medija*, Београд: Clío.
- Димитријевић, С. (1983). *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац: Народни музеј Лесковац.
- Дракић, Г. (2019). Нису га ни тражиле! О питању женског права гласа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 53(1), 81–112. <https://doi:10.5937/zpfns53-21847>
- Гргов, А. (2024). Новинарски жанрови на тему женског права гласа у недељнику „Лесковачки гласник“ 1927. и 1928. године [Необјављени рукопис].
- Gocini, Đ (2001). *Istorija novinarstva*, Београд: Clío.
- Hume, L. (2016). *The national Union of Women's Suffrage Societies 1897–1914*. London: Routledge Revivals.

- Joksimović, Z. (2014). Prikaz Romkinja u dnevnoj štampi, *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 4*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 93–101.
<http://medijskestudije.ff.uns.ac.rs/bme/wp-content/uploads/2018/02/DIGITALNE-MEDIJSKE-TEHNOLOGIJE-IV.pdf>
- Milovanović, I, Vujović, M. (2014). Vizuelna reprezentacija žene u ženskoj štampi, *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 4*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 121–132.
<http://medijskestudije.ff.uns.ac.rs/bme/wp-content/uploads/2018/02/DIGITALNE-MEDIJSKE-TEHNOLOGIJE-IV.pdf>
- Obrenić, D. (2008). Pravo glasa žena, u: Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka, Adriana Zaharijević (ur.). Beograd: Heinrich Böll Stiftung, Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, 22–41.
https://rs.boell.org/sites/default/files/feminizam_2_gesamt_v3.pdf
- Перушко, З. (Ур.) (2008). Медији, култура и цивилно друштво. Загреб: Наклада Јесенски и Турк; Хрватско социолошко друштво, 75–102.
- Пољак, Ј, Иванова, О. (2019). *Женски покрет (1920–1938)*, Библиографија, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Поповић, М, Цветковић, В. (2012). Жене као учесници у мировним операцијама и доносиоци одлука у сектору безбедности, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, *Култура полиса*, IX(2), 273–290.
<https://kpolisa.com/index.php/kp/issue/download/52/49>
- Radojković, M, Miletić, M. (2005), *Komuniciranje mediji i društvo*, Novi Sad: Stylos Doo.
- Стојковић, Ж, Стојичић, С, Ракић, Х. (1992). *Историја Лесковца*, Београд: Институт за савремену историју.
- Stefanović, S. (2020). Radnički vs. Građanski ženski pokret u Srbiji i Jugoslaviji 1910–1940, *Antropologija* 20(1–2), Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 55–72.
<https://www.antropologija.com/index.php/an/article/view/31>
- Тодић, М. (2008/09). Нова жена или робиња луксуза: насловне стране женских часописа у Србији (1920–1940), Београд: Зборник Музеја примењене уметности, 145–163.
<https://mpu.rs/zbornik/clanak.php?zbornik=4&clanak=14>
- Žunić N. (2012), Rodni stereotipi o ženama i muškarcima u politici, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 63, 281–296.
<https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0350-85011263281Z>

Штампа

Лесковачки гласник 1921–1941.

https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_935B578E9D47323FCB3673CB189830B2?virtuelne=NBS/Periodika/drustvo (Приступљено фебруар – март 2024)

Лесковачки гласник 36, 1927.

Лесковачки гласник 37, 1927.

Лесковачки гласник 51, 1927.

Лесковачки гласник 18, 1928.

Лесковачки гласник 21, 1928.

Лесковачки гласник 24, 1928.

Борба за женско право гласа на примеру часописа „Лесковачки гласник“ 1927. и 1928. године

Александра Гргов
Народни музеј Лесковац

Сажетак

Рад полази од следећих истраживачких питања: „Како су медији представљали женско питање и борбу жена за право гласа у Лесковцу?“ и „На који начин су новине учествовале у грађењу јавног мњења двадесетих година 20. века?“. У раду је коришћена квалитативна анализа садржаја, а јединица анализе су новински текстови недељника „Лесковачки гласник“ из 1927. и 1928. године. У 1927. години од укупно педесет два броја само три текста се баве темом женског питања, а у анализу су укључена два, један у наставцима, која се тичу искључиво женске политичке организације, док су у години 1928. три текста, један у наставцима, посвећена истом проблему и сва три укључена у анализу садржаја.

Кључне речи: новински текст, „Лесковачки гласник“, женско право гласа, Женска странка, јавно мњење

RECEIVED: 23.05.2023.
REVISION RECEIVED: 13.05.2024.
ACCEPTED: 14.05.2024.

alexgrgov@gmail.com

Sociological Significance of the General Population's Awareness of Voice Disorders^{1*}

Mirjana Petrović-Lazić^{2**}, Ivana Ilić Savić^{3***}

^{**/**}Department of Speech Therapy, Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, Serbia

Abstract

Socialization is a concept that permeates all life stages (childhood, youth and old age). It signifies the internalization of value orientations, norms and symbolic meanings, as well as the acquisition of social and practical skills through social learning and training. The most important element of socialization is speech. The goal of this research was to examine the sociological importance of informing the general population about voice disorders as a prerequisite for the socialization process that is characteristic of a given culture, with a wide possibility of adaptation to new living conditions. The research used the Questionnaire on vocal hygiene taken from the "Voice Quality of Life Indicators". The results of this research showed that there are differences in the level of information about voice disorders in the general population. Members of the female gender, of an older age, have a more developed awareness of voice disorders and their impact on the quality of life of an individual compared to members of the male gender, of a younger age. I ask questions about the development of awareness about voice disorders in recent years is considered a necessary prerequisite for active and healthy personality development. The contribution of this study is reflected in the provision of information on the development of the general population's awareness of voice disorders, all with the aim of providing various education programs on this increasingly topical topic in society. In this way, social policy makers and social development practitioners understand the range of relevant factors and possible mutual influences in social development processes in order to improve the quality of life of individuals and society.

Key words: sociological importance of information, quality of life of an individual, speech and voice, voice disorders, vocal hygiene

^{1*} Corresponding author: ivana.ilic558@gmail.com

Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта „Евалуација лечења стечених говорно-језичких поремећаја“ (ОН 200096), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Please cite as: Петровић-Лазич, М., Илић Савић, И. (2024): Социолошки значај информисаности опште популације о поремећајима гласа. Годишњак за социологију vol. 20(No 32): 69 – 77.

^{2**} <https://orcid.org/0000-0002-9496-7620>

^{3***} <https://orcid.org/0009-0001-1922-4157>

Социолошки значај информисаности опште популације о поремећајима гласа

Увод

Јавно информисање подразумева слободан приступ доступним информацијама путем медија. Напредак друштва директно зависи од средстава јавног информисања. Путем јавног информисања обезбеђује се демократија у друштву и слободан развој личности појединца. Средства јавног информисања развијала су се са развојем друштва. У средства јавног информисања убрајамо све информације које се пружају путем радија, телевизије, новина и дигиталних платформи. Последњих година широку примену у јавном информисању друштва имају дигитални садржаји који се пласирају путем платформи. Овај вид медија добио је на значају због широке примене интернета у друштву са једне стране и једноставног, брзог и приступачног пласирања информација са друге стране (Aditi et al., 2022).

Социолошки значај информисаности о поремећајима гласа проистиче из биолошке и психолошке основе развоја друштва. Социјализација је концепт који прожима све животне фазе (период детињства, младости и старости). Означава интернализацију вредносних оријентација, норми и симболичких значења, као и стицање друштвених и практичних вештина социјалним учењем и обуком. Најважнији елемент социјализације је говор. Социјална средина представља основни чинилац развоја говора. Социјални чиниоци развоја говора подстичу различите облике комуникације јединке – путем живе или писане речи, гестикулације на лицу и телу и путем дигиталних садржаја (Petrović-Lazić i Kosanović, 2008).

Последњих деценија расте интересовање за ергономију гласа и говора. Постоји велики број радова који истражују преваленцију и узроке поремећаја гласа у различитим друштвеним групама. Само мали број студија је истраживао информисаност опште популације о поремећајима гласа. Услед све веће учесталости поремећаја гласа и угрожености основног средства комуникације човека, говора, јавља се потреба за истраживањем развоја свести о вокалној хигијени и здрављу гласа и говора. Вокални професионалци (појединци чије занимање нужно зависи од употребе гласа и говора) јесу, у свари, друштвена група која је под већим ризиком за појаву вокалне злоупотребе гласа. Због тога је посебно важно истраживати ниво информисаности о вокалној хигијени гласа у овој популационој групи, а све у циљу очувања гласа и квалитета живота појединца (Petrović-Lazić, 2015).

Професионално ангажовање гласа подразумева високо специјализовану људску делатност која изискује оптимално функционисање биолошких, психолошких и социјалних фактора. Јавни говорни наступ изискује изузетне вокалне напоре. Бројност аудиторијума и повећана одговорност вокалних професионалаца условљава психичку тензију, која угрожава њихову нормалну фонацију. Особа са поремећајем гласа не може се концентрисати на излагање мисли и идеја, стога је таквој особи помоћ драгоцен (Rantala et al., 2002).

Свакој јединки је императив да поседује одређене квалитете у гласу и начину живота који ће јој обезбедити успех у професији и дуготрајно коришћење квалитетног гласа. Да би се то постигло, неопходно је постојање свести о хигијени гласа и њеном утицају на одржавање здравог гласа. Међутим, да би се развио програм вокалне хигијене прилагођен потребама говорника, потребан је детаљан опис њихових вокалних навика. На тај начин, вокалним патолозима се омогућавају услови да стратешки планирају програм вокалне хигијене гласа. Вокални патолог приликом креирања програма вокалне хигијене такође треба да узме у обзир социокултурну, економску и верску позадину људи који ће бити укључени у програм, тако да програм постане више усредсређен потребама јединке (Boominathan et al., 2008).

До данас су спроведена бројна истраживања о учесталости и врсти поремећаја гласа који су присутни код учитеља и наставника, певача, спортских тренера и других вокалних професионалаца. Према истраживању неких аутора (Van Houtte et al., 2011) учитељи су подложнији појави афоније, едема, полипа и чворића на гласницама у односу на општу популацију. Често се сусрећу и са ларингофарингеалним рефлуксом, хиперкинезијом и фиброваскуларним лезијама гласница. Учесталост појаве чворића на гласницама присутна је код 13% до 14% учитеља, што упућује на злоупотребу гласа (Lira Luce et al., 2014).

Информисаност о поремећају гласа недовољно је испитивана у нашој популацији. С обзиром на значајност квалитета гласа за процес социјализације, на шта су указали многи аутори из ове области (Chen et al., 2010; Franco & Andrus, 2007; Lira Luce et al., 2014; Petrović-Lazić i Kosanović, 2008; Petrović-Lazić et al., 2012; Petrović-Lazić i Kulić, 2014; Petrović-Lazić, 2015; Rantala et al., 2002; Speyer, 2008; Van Houtte et al., 2011), овај рад има за циљ да испита социолошки значај информисаности опште популације о поремећајима гласа као предуслова за процес социјализације који су карактеристични за дату културу, уз широку могућност адаптације на нове животне услове. Социолошки значај информисаности важан је зато што је пажња у истраживању дата општој информисаности о поремећајима гласа, вокалној хигијени и њеном утицају на здравље појединца. Социолошки аспект овог истраживања огледа се у анализи информисаности из аспекта опште популације, односно контекста глобалног друштва и релевантних друштвених фактора, појава и процеса који могу позитивно или негативно утицати на квалитет живота људи у заједници. Доласком до одређених закључака у овој области шири се свест и едукација о здрављу гласа чиме се доприноси побољшању квалитета живота опште популације.

Метод

Циљ истраживања

Циљ овог истраживања био је да се испита социолошки значај информисаности опште популације о поремећајима гласа као предуслова за процес

социјализације који су карактеристични за дату културу, уз широку могућност адаптације на нове животне услове. Такође, циљ је да се испита повезаност социолошког значаја информисаности испитаника о поремећајима гласа са социодемографским карактеристикама који карактеришу појединца у друштвеној заједници у којој се креће и остварује као личност.

Узорак истраживања

Узорак истраживања чинили су васпитачи, учитељи и наставници на територији општине Звездара, Београд. У истраживању је учествовало 375 испитаника, од тога 178 (47.5%) испитаника мушког пола и 197 (52.5%) испитаника женског пола.

Табела 1

Дистрибуција узорка у односу на старост

Старост испитаника	Број испитаника	%
<25	103	27.4
25–35	155	41.4
35–50	94	25.2
>50	23	6
Укупно	375	100

Процедура и инструмент истраживања

Истраживање је спроведено у Републици Србији од јуна 2022. до јануара 2023. године. У истраживању је коришћен Упитник о вокалној хигијени преузет из *Показатеља квалитета живота у вези са гласом* (Zeine & Waitar, 2002), развијен у Центру за здравље гласа на Универзитету здравственог система у Мичигену. Испитаници су имали задатак да одговоре на 33 питања о поремећајима гласа заокруживањем једног од три понуђена одговора (тачно, не знам и није тачно). Осим Упитника о вокалној хигијени испитаници су попуњавали и упитник о социодемографским особинама личности (пол, старост и пушачки статус).

За анализу добијених резултата примењен је метод неексперименталног истраживања на основу узорка – анкетирање испитаника. Како би се добијени резултати могли у највећој мери апроксимирати на скуп, формиран је репрезентативни узорак према својствима значајним за спроведено истраживање. Поузданост Упитника процењена Кромбаховим α коефицијентом, може се сматрати задовољавајућом ($\alpha=0,71$). У наредном делу рада биће представљене истраживачке хипотезе са приказом зависних и независних варијабли које су у процесу истраживања коришћене како би се успостављањем везе између њих постављене хипотезе потврдиле или одбациле. Контролне варијабле су пол (мушки/женски), старост (<25 година; 25–35 година; 35–50 година; >50 година) и пушачки статус (пушач/непушач).

Обрада података

Програми који су коришћени за статистичку обраду података су Microsoft Excell 2011 и IBM SPSS Statistics Data 21. За испитивање значајности разлика коришћене су мере инференцијалне статистике – t-тест за независне узорке (за варијабле са два нивоа) и једнофакторска анализа варијансе (ANOVA) – за варијабле са три и више нивоа.

Резултати истраживања са дискусијом

Информисаност испитаника о поремећајима гласа у односу на пол, старост и пушачки статус испитаника

Применом t-теста за независне узорке добијене су статистички значајне разлике ($p < 0,01$) између испитаника мушког и женског пола на варијабли информисаност о поремећајима гласа ($t = -3,901$; $df = 595$; $p = 0,000$). Жене ($AS = 18,93$) информисаније су о поремећајима гласа у односу мушкарце ($AS = 17,34$).

Табела 2

Приказ групне статистике и t теста према полу испитаника

Варијабла	Пол	N	AS	SD	SG	t-test	df	p
Информисаност о поремећајима гласа	Мушки	178	17,34	5,185	0,291	-4.114	745	0.000**
	Женски	197	18,93	5,253	0,253			

** $p < 0,01$

Други задатак овог истраживања био је да се испита информисаност испитаника о поремећајима гласа у односу на старост испитаника. Истраживање је показало да су добијене статистички значајне разлике ($p < 0,01$) између испитаника различите старосне доби ($F = 21,883$; $df = 3$; $p = 0,000$).

Табела 3

Приказ групне статистике и F теста према старосној доби испитаника

Варијабла	Године старости	N	AS	SD	SG	F test	df	p
Информисаност о поремећајима гласа	<25	103	15,92	4,761	0,316	21,902	3	0,000**
	25-35	155	19,21	5,349	0,319			
	35-50	94	19,02	5,077	0,396			
	>50	23	20,01	4,973	0,541			

** $p < 0,01$

Како бисмо проверили између којих старосних група постоје статистички значајне разлике у информисаности користили смо *Шефеов post hoc тест* (Табела 4).

Табела 4

Разлике у информисаности о поремећајима гласа у односу на старост – Шефев тест

Узраст		р
<25	25-35	0,000**
	35-50	0,000**
	>50	0,000**
25-35	<25	0,000**
	35-50	0,9897
	>50	0,792
35-50	<25	0,000**
	25-35	0,991
	>50	0,702
>50	<25	0,000**
	25-35	0,791
	35-50	0,701

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$

Испитаници млађи од 25 година су статистички значајно мање информисани о поремећајима гласа ($AS=15,92$) од испитаника старости 25–35 година ($AS=19,21$), 35–50 година ($AS=19,02$) и испитаника старијих од 50 година ($AS=20,01$). Између осталих група испитаника не постоје статистичке разлике у нивоу информисаности.

Применом t -теста за независне узорке утврђено је да не постоје статистички значајне разлике ($p > 0,05$) између пушача и непушача на варијабли информисаност о поремећајима гласа ($t=-1,701$; $df=751$; $p=0,90$). Пушачи ($AS=18,03$) и непушачи ($AS=18,63$) подједнако су информисани о поремећајима гласа.

Табела 5

Приказ групне статистике и t теста према пушачком статусу

Варијабла	Група	N	AS	SD	SG	F test	df	p
Информисаност о поремећајима гласа	Пушачи	178	18,03	5,262	0,282	-1,701	751	0,90
	Непушачи	197	18,63	5,284	0,271			

Закључак

Циљ овог истраживања био је да се испита социолошки значај информисаности опште популације о поремећајима гласа као предуслова за процес социјализације који су карактеристични за дату културу, уз широку могућност адаптације на нове животне услове. Такође, циљ је да се испита повезаност социолошког значаја информисаности испитаника о поремећајима гласа са со-

циодемографским карактеристикама који карактеришу појединца у друштвеној заједници у којој се креће и остварује као личност. Резултати овог истраживања показали су да постоје разлике у степену информисаности о поремећајима гласа у општој популацији. Припадници женског пола, старије старосне доби имају развијенију свест о поремећајима гласа и њиховом утицају на квалитет живота јединке у односу на припаднике мушког пола, млађе старосне доби.

С обзиром да су се обрасци социјализације последњих деценија променили, најмлађи чланови друштва имају мање ограничења и већу слободу да се афирмишу. Постављање питања о развоју свести поремећајима гласа последњих година сматра се нужним предусловом за активан и здрав развој личности. Пружање релевантних информација и чињеница о поремећајима гласа може постати саставни део образовања младе јединке с циљем развоја веће свести о поремећајима гласа и свођења на минимум или елиминисања ситуација вокалне злоупотребе гласа.

Допринос ове студије огледа се у пружању информација о развоју свести опште популације о поремећајима гласа, а све у циљу обезбеђивања различитих програма едукације о овој све актуелнијој теми у друштву. На овај начин креатори друштвене политике и практичари друштвеног развоја разумеју лепезу релевантних фактора и могућих међусобних утицаја у процесима друштвеног развоја у циљу унапређења квалитета живота појединаца и друштва.

Литература

- Aditi, B., Nabell, S., Djakasaputra, A., Haryani, S., & Nasib, N. (2022). The Trigger For Falling Loyalty Originating From Public Relations And Customer Values And Satisfaction. *International Journal Of Artificial Intelligence Research*, 6(1.1). <https://doi.org/10.29099/ijair.v6i1.1.466>
- Boominathan, P., Rajendran, A., Nagarajan, R., Seethapathy, J., & Gnanasekar, M. (2008). Vocal abuse and vocal hygiene practices among different level professional voice users in India: a survey. *Asia pacific journal of speech, language and Hearing*, 11(1), 47–53.
- Chen, S. H., Chiang, S., Chung, Y., Hsiao, L., & Tzu-Yu, H. (2010). Risk factors and effects of voice problems for teachers. *Journal of Voice*, 24(2), 183–90. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2008.07.008>
- Franco, R. A. Andrus, G. J. (2007) Common diagnoses and treatments in professional voice users. *Otolaryngologic Clinics North America*, 40(5), 1025–61. <https://doi.org/10.1016/j.otc.2007.05.008>
- Lira Luce, F., Teggi, R., Ramella, B., Biafora, M., Girasoli, L., Calori, G., Borroni, S., Proto, E., & Bussi, M. (2014). Voice disorders in primary school teachers. *Acta otorhinolaryngologica Italica: organo ufficiale della Societa italiana di otorinolaringologia e chirurgia cervico-facciale*, 34(6), 412–418.
- Petrović-Lazić, B., i Kosanović, R. (2008). *Vokalna rehabilitacija glasa*. Nova naučna.
- Petrović-Lazić, M. (2015). *Poremećaji glasa kod vokalnih profesionalaca*. Nova naučna.

- Petrović-Lazić, M. i Kulić, M. (2014). *Biološki aspekti komunikacije kod laringektomiranih bolesnika*. Medicinski fakultet Foča.
- Petrović-Lazić, M., Babac, S., i Vasić, M. (2012). *Rezonatori glasa*. Nova naučna.
- Rantala, L., Vilkmann, E., & Bloigu, R. (2002). Voice changes during work: subjective complaints and objective measurements for female primary and secondary schoolteachers. *Journal of Voice*, 14(3), 344–355. [https://doi.org/10.1016/s0892-1997\(02\)00106-6](https://doi.org/10.1016/s0892-1997(02)00106-6)
- Speyer, R. (2008). “Effects of Voice Therapy: A Systematic Review”. *Journal of Voice*, 22(5), 565–580. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2006.10.005>
- Van Houtte, E., Claeys, S., Wuyts, F., & Van Lierde, K. (2011). The impact of voice disorders among teachers: vocal complaints, treatment-seeking behavior, knowledge of vocal care, and voice-related absenteeism. *Journal of Voice*, 15(5), 570–575. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2010.04.008>
- Zeine, L., & Waltar, K. L. (2002). The voice and its care: survey findings from actors’ perspectives. *Journal of voice: official journal of the Voice Foundation*, 16(2), 229–243. [https://doi.org/10.1016/s0892-1997\(02\)00092-9](https://doi.org/10.1016/s0892-1997(02)00092-9)

Социолошки значај информисаности опште популације о поремећајима гласа

Мирјана Петровић-Лазих, Ивана Илић Савић

Одељење за Логопедију, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију,
Универзитет у Београду, Србија

Сажетак

Социјализација је концепт који прожима све животне фазе (период детињства, младости и старости). Означава интернализацију вредносних оријентација, норми и симболичких значења, као и стицање друштвених и практичних вештина социјалним учењем и обуком. Најбитнији елемент социјализације је говор. Циљ овог истраживања био је да се испита социолошки значај информисаности опште популације о поремећајима гласа као предуслова за процес социјализације који су карактеристични за дату културу, уз широку могућност адаптације на нове животне услове. У истраживању је коришћен Упитник о вокалној хигијени преузет из „Показатеља квалитета живота у вези са гласом”. Резултати овог истраживања показали су да постоје разлике у степену информисаности о поремећајима гласа у општој популацији. Припадници женског пола, старије старосне доби имају развијенију свест о поремећајима гласа и њиховом утицају на квалитет живота јединке у односу на припаднике мушког пола, млађе старосне доби. Постављам питања о развоју свести о поремећајима гласа последњих година сматра се нужним предусловом за активан и здрав развој личности. Допринос ове студије огледа се у пружању информација о развоју свести опште популације о поремећајима гласа, а све у циљу обезбеђивања различитих програма едукације о

овој све актуелнијој теми у друштву. На овај начин креатори друштвене политике и практичари друштвеног развоја разумеју лепезу релевантних фактора и могућих међусобних утицаја у процесима друштвеног развоја у циљу унапређења квалитета живота појединаца и друштва.

Кључне речи: социолошки значај информисаности, квалитет живота појединца, говор и глас, поремећаји гласа, вокална хигијена

RECEIVED: 17.03.2023.

REVISION RECEIVED: 05.04.2024.

ACCEPTED: 07.04.2024.

ivana.ilic558@gmail.com

carica@rcub.bg.ac.rs

PRIKAZI

REVIEWS

Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама¹

Анђела Б. Божић²

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Монографија *Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама*, аутора Далибора Савића у издању Факултета политичких наука у Бањој Луци, резултат је вишегодишњег научног и истраживачког рада аутора у области методологије друштвених истраживања. Настала је из жеље да се постјугословенској научној заједници приближи значај биографских истраживања, јер како и сам аутор примећује, научна заједница на овим просторима још није признала значај биографских истраживања у друштвеним наукама. Основ студије је заправо докторска дисертација, одбрањена 2019. године на Факултету политичких наука у Универзитету у Бањој Луци.

Монографија истовремено нуди дијахронијску и синхронијску анализу употребе биографских података, пружајући систематичан и обухватан преглед теоријских, историјских и методолошких аспеката биографских истраживања у друштвеним наукама. Таква анализа је од великог значаја за студенте, истраживаче и све оне који се интересују за ову област. Тематику којом се бави аутор излаже у пет целина: 1. Настанак и развој биографских истраживања; 2. Епистемиолошко-теоријски аспекти биографских истраживања; 3. Техничко-организациони аспекти биографских истраживања; 4. Интердисциплинарне тенденције у биографским истраживањима; 5. Научностратегијски аспекти биографских истраживања. Поред ових поглавља монографија садржи: Увод; Закључак, попис коришћене литературе (библиографију), индекс и белешку о аутору. Како сам аутор наводи, током своје истраживачке праксе, у више наврата се бавио питањима која проистичу из апорије личног и јавног/индивидуалног и колективног/појединачног деловања и друштвене структуре, услед чега је настала идеја да академској заједници на постјугословенским просторима понуди општи преглед теоријских и методолошких алата карактеристичних за употребу биографских истраживања у друштвеним наукама.

У уводном делу аутор говори о значају и развоју биографских истраживања у друштвеним наукама. Како сам аутор наводи развој биографских истра-

¹ Dalibor Savić – *Metodološke perspektive biografskih istraživanja u društvenim naukama*, Banja Luka, Fakultet političkih nauka, 2023, 261 str.

² a.bozic-20482@filfak.ni.ac.rs

живања може се описати једном латинском изреком *Од звезда ка трњу и назад ка звездама*. Такође, аутор у уводном делу пажњу скреће на то да су биографска истраживања са унапређивањем постојећих и са развијањем нових истраживачких приступа прешла границе једне науке, те су постала веома разгранато интердисциплинарно подручје. Притом, под биографским методом се подразумева низ различитих истраживачких приступа попут, животне историје, ауто/биографије, усмене историје, наративне анализе (в. Savić 2023: 7). Аутор нас овде уводи у још неке проблеме методолошког одређења биографских истраживања, као и употребе различитих типова података (дневници, писма, лични предмети и др.) као и различитих начина прикупљања података код биографских истраживања.

Прва целина (*Настанак и развој биографских истраживања*), се састоји од пет потцелина: 1. Претече биографских истраживања; 2. Период чикашке школе; 3. На маргинама друштвених наука; 4. Период ревитализације; 5. Повратак на стазе (старе) славе. У овом делу аутор говори о универзално антрополошком карактеру биографских истраживања почев од првих сачуваних трагова о људском постојању и делању, ауто/биографских текстова и других предмета још у доба антике (цртежи у пећини Ласко, Еп о Гилгамешу, позната дела античких филозофа, историчара и књижевника), преко дела насталих у средњем веку, добу просветитељства и романтизма, па све до ере документарног филма, сајтова за дељења видео-садржаја и друштвених мрежа. Међутим, антрополошки карактер биографских истраживања у почетку је био сведен искључиво на комеморацију живота, без интерпретативних тежњи. Први помак ка разумевању људске потребе за (ре)продукцију и тумачење биографских искустава срећемо код Вилхема Дилтаја (Wilhelm Dilthey). Дилтајева мисао имала је посредни утицај на развој чикашке школе, у чијем периоду биографска истраживања добијају значајно место у друштвеним наукама. У другој потцелини аутор нам нешто више говори о развоју чикашке школе са посебним освртом на студију *Пољски сељак у Европи и Америци* Томаса и Знањецког. Овај социолошки класик је одредио развој биографских истраживања, и сам развој чикашке школе, као и њен статус у социологији, доносећи мноштво теоријских и методолошких иновација. Поред ове студије аутор се осврће и на друге истраживачке студије које представљају парадигматичне примере употребе биографског приступа попут студије *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*.

Тридесете и четрдесете године прошлог века обележиле су бројне промене које ће имати велики утицај на статус биографских истраживања у друштвеним наукама. Након периода полета биографских истраживања следи период потпуне маргинализације. Аутор истиче ендogene и екзогене факторе који ће утицати на статус биографских истраживања – јачање структурализма у социологији, с једне стране, и друштвене промене, с друге стране. Након тога следи осврт на период ревитализације биографских истраживања који креће са Милсом и његовом књигом *Социолошка имагинација*. Током седамдесетих и осамдесетих година биографска истраживања поново постају део главних токова друштвених наука. У четвртој потцелини аутор наводи детаље о развоју и

статусу биографских истраживања у појединим европским земљама (Пољској, Француској, Немачкој, Великој Британији). Тај период можемо назвати периодом ревитализације и експанзије биографских истраживања. Деведесете године минулог века аутор оцењује као период повратка биографских истраживања на пут старе славе, када овај тип истраживања прераста у интердисциплинарну област друштвених и хуманистичких наука.

Друга тематска целина односи се на епистемолошко-теоријске аспекте биографских истраживања. Не тежећи свеобухватном приказу различитих варијанти биографског приступа (подсетимо на то да Дензин истиче преко двадесет варијација у терминима и методама у склопу биографских истраживања), Савић се у својој монографији ограничава на четири најпознатије/најпопуларније биографске методе – *животну историју, усмену историју, ауто/биографију, наративну анализу*, будући да оне представљају најучесталије видове примене биографских истраживања. Мотив за њихово детаљно разграничавање, аутор, између осталог, проналази и у чињеници да у научној јавности на постјугословенском простору биографска истраживања још увек представљају раритет. Пре него што читаоцима приближи епистемиолошке специфичности ових метода, аутор ову тематску целину започиње такозваним *спором око метода* – спором око структуре и деловања, субјективног и објективног.

Трећа тематска целина односи се на техничко-организацијске аспекте биографских истраживања. У овој целини аутор читаоцима нуди једну систематичну и детаљну процедуру за пројектовање, организацију и реализацију биографских истраживања. Како и сам аутор монографије наглашава тешко је написати један свеобухватни водич за биографска истраживања, јер свака од биографских метода има своје епистемолошке, техничко-организационе и научностратегијске специфичности. Међутим, још већи проблем за писање једног свеобухватног водича представља претходно истраживачко искуство потенцијалног аутора. Утолико је значајно то што је аутор студије указао и на кључне методолошке проблеме при извођењу биографских истраживања са којима се сусрео током властите истраживачке праксе. Представљени су најважнији „техничко–организацијски аспекти биографских истраживања“ односно етапе у спровођењу истраживања: 1. избор теме истраживања; 2. одређивање главних извора података; 3. узроковање; 4. прикупљање података путем интервјуа; 5. сређивање обрада и анализа података. У свакој од ових потцелина аутор се трудио да понуди детаљан и систематичан увид у проблематику различитих методолошких аспеката спровођења биографских истраживања, кроз сумирања и уопштавања како властитог истраживачког искуства, тако и позивањем на истраживачка искуства других истраживача.

У четвртог поглављу аутор скреће пажњу на интердисциплинарне тенденције у биографским истраживањима. Посебно корисним оцењујемо настојање аутора да читаоца упозна са мање познатим техникама истраживања: *фото-интервју; фото-глас; аутобиографски стрип; плејбек позориште; ходајући интервју*. Сваку од ових техника осмишљених у сврху лакшег приступа информанту зарад добијања релевантних података, аутор је систематично и

детаљно приказао у монографији, указујући на методолошке специфичности сваке од њих. На самом почетку поглавља аутор прави дистинкцију између фото-интервјуа коју користи као кровни појам за све истраживачке технике које подразумевају „укрштање“ интервјуа и фотографије и фото-гласа који је врста партиципативног фото-интервјуа. Такође, поред ових техника аутор указује на релевантност аутобиграфског стрипа у друштвеним наукама и прави дистинкцију између стрипа и графичког романа. На крају аутор читаоца упознаје са плејбек позориштем као формом импровизованог позоришта и ходајућим интервјуом.

У последњем поглављу аутор скреће пажњу на нераскидиву повезаност научностратегијских аспекта биографских истраживања са епистемолошким и низом теоријских, практичних и етичких питања која се тичу суштине истраживања у друштвеним наукама. Позивајући се на Милићево одређење научне стратегије (Milić 2014: 32), Савић разматра три битне теме за овај тип истраживања: *основни циљеви биографских истраживања, реализација циљева и организациона структура биографских истраживања*. У првом делу поглавља када говори о основним циљевима биографских истраживања, аутор посебну пажњу скреће и детаљније говори о два основна научна стратегијска циља: *критички хуманизам и рефлексивност*, уз детаљно разматрање на који начин и под којим условима се они могу испољити у биографским истраживањима. Када је реч о реализацији циљева истраживања битно је истаћи да се циљеви истраживања одвијају на континууму од *посредног* ка *непосредном* утицају на појединце и друштвене групе. На крају поглавља аутор упућује на то да је организациону структуру биографских истраживања могуће разматрати у *хоризонталном* и *вертикалном* смислу. Хоризонтални аспект се тиче међусобне сарадње истраживача, а у случају примене партиципативних метода односи се на сарадњу и са другим актерима који учествују у реализацији конкретног истраживања. Вертикални аспект се односи на облике међусобне сарадње биографских истраживача, услед чега циљ сарадње није само реализација емпиријских истраживања, већ и промоција и развој одређене биографске методе, као и целокупне области биографских истраживања.

Монографију завршава закључком и питањем тренутног статуса биографских истраживања у друштвеним наукама. Сложили бисмо се са аутором, да област биографских истраживања није део главних токова друштвених наука, али и са тим да се она више не налазе на маргинама. Такође, данашњи статус биографских истраживања у великој мери условљен је интердисциплинарним карактером, тј. отпором према дисциплинарним конвенцијама. Можемо рећи да су биографска истраживања нека врста посредника између друштвених и других наука, али и између друштвених наука и других облика сазнања. На крају аутор скреће пажњу на све већи утицај савремених информационо-комуникационих технологија на аспекте друштвености, тако и на саму науку, тврдећи да ће информатичке науке имати све већи значај на реализацију биографских истраживања.

Монографија *Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама* представља значајан допринос систематичном и обухват-

ном приказу биографских истраживања у друштвеним наукама. Монографија је резултат вишегодишњег научног и истраживачког рада Далибора Савића. Аутор је у монографији обрадио кључне историјске, методолошке и теоријске аспекте биографских истраживања. Систематично је приказао пут биографских истраживања од великог успона у чикашкој школи, до пада на маргинама друштвених наука (тридесетих и четрдесетих година), па до поновне ревитализације и наративног обрта у другој половини 20. века. Аутор без претензије на свеобухватност, нуди систематичан приказ епистемиолошких, теоријских, техничко-организационих и научностратегијских аспеката биографских истраживања. Аутор посебно поглавље своје монографије посвећује истраживачким техникама, али и интретдисциплинарним тенденцијама биографских истраживања. Као што и сам аутор запажа данашњи статус биографских истраживања у великој мери је условљен интердисциплинарним карактером и превазилази границе једне науке. Можемо рећи да од Марије Богдановић и њеног историјског, теоријског и методолошког приказа биографских истраживања деведесетих година 20. века, па до монографије Далибора Савића у научним круговима на нашем простору није било већих претензија за бављење биографским истраживањима. Због свега наведеног сматрамо да ово штиво може побудити интересовања истраживача са постјугословеног простора за проучавање личне димензије друштвених процеса, при чему може послужити и као својеврсни методолошки приручник. Иако ова монографија може послужити као својеврсни методолошки приручник, требало би нагласити да аутор монографије пише на један херменеутичан начин, усредсређујући се на интерпретацију и разумевање текста или феномена о којима расправља, захтевајући од читаоца извесно предзнање. Но, овакав карактер излагања нипошто не умањује вредност ове значајне монографије у области методологије друштвених наука.

Литература

- Богдановић, М. (1994) Методолошке студије. Београд: ИПС.
Милић, В. (2014). *Социолошки метод*. Београд: Завод за уџбенике.
Savić, D. (2023). *Metodološke perspektive biografskih istraživanja u društvenim naukama*. Banja Luka. Fakultet političkih nauka.

RECEIVED: 30.5.2024.

ACCEPTED: 31.5.2024.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The following INSTRUCTION FOR AUTHORS, together with AUTHOR STATEMENT, DECLARATION OF AUTHORSHIP and COPYRIGHT NOTICE FORM can be downloaded from the Journal's site:
<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

The *Sociological Annual (Godišnjak za sociologiju)* journal publishes original research, review papers and work done by experts from all areas of psychology, papers which have previously not been published, nor submitted for publication to any other journals.

The review process and publication. The submitted manuscripts will be reviewed by two independent and anonymous reviewers. Based on the review results, the journal editorial board will make the decision on whether to publish the manuscript and will inform the author of its decision. The possible decisions include the following: a) acceptance of the manuscript in the form it has been received; b) acceptance with minor changes; c) publication with major changes to the manuscript and d) rejection.

The text of the manuscript. The manuscript must be in Microsoft Word .doc format, font Times New Roman, size 11, line spacing single, B5 format. All papers should contain the page number, flush right, in the header of every page. Use the automatic page-numbering function of your word-processing program to insert page numbers in the top right corner; do not type page numbers manually. The title page is page number 1. The main body of the text (without the references and appendices) should contain no more than 30.000 characters with spacing, but the editorial board does reserve the right to publish longer manuscripts as well. Text preparation should be in accordance with the standards and rules defined in the 7th edition of the *APA Publication Manual*, and the manuscript should contain a title and abstract with key words, as well as an introduction section, Method, Results, Discussion, Conclusion (optional), References and Appendices (optional) section. The problem, objectives and hypotheses of the research should be presented at the end of the introduction section. Indent the first line of every paragraph 0.5 in/1.27 cm.

Use a numbered list to display complete sentences or paragraphs in a series (e.g., itemized conclusions, steps in a procedure). Use a lettered or bulleted list rather than a numbered list if the items are phrases (if the order of the phrases is not relevant). When quoting the instruments used in the research, the response format should also be provided, with the answers provided being in *Italic* style (e.g. 1 - *generally disagree*; 2 - *partially agree*; 3 - *nor agree, nor do they agree I agree...*). The text should be proofread prior to submission.

The title of the manuscript. On the first page of the manuscript the title should be written in bold letters (all significant words are capitalized), centered. The title should be as concise as possible, and such that it unambiguously allows the reader to conclude what the manuscript will be about. Beneath the title, the names of the authors and their affiliations should be stated. After the name of the first author insert a footnote containing the email address of the author.

The abstract. The length of the abstract should not exceed 250 words. The abstract should be in one paragraph and contain the most relevant information on the text (the aim of the research, the method, results and conclusion). The abstract as a rule does not contain any references. After the abstract, the key words should be included in a new paragraph. Do not include more than five key words.

At the end of the text, after the reference section, the title should be written in bold, centered in Serbian. Beneath the title, the names of the authors with their affiliations translated into Serbian, followed by the abstract with key words in Serbian. All the rules for writing the abstract in English also apply to writing the abstract in Serbian. If authors do not speak Serbian the journal will provide the translation.

Titles and subtitles. The paper title, that should be at the top of the first page of text (all significant words are capitalized), and section titles (**Method, Results,** etc.) are written in **bold**, centered. Second and third level headings are written in **bold**, left alignment.

The names of the instrument are written in bold letters with a dot at the end, and other necessary data for the instrument are given below. Provide the full name of the instrument, abbreviation and reference.

Example: **Inventory for the assessment of positive and negative affect (PANAS-X; Watson et al., 1988; for Serbian adaptation see Mihić et al., 2014).**

Tables, images and graphs. Tables, images and graphs should be provided in Word format. The text in the tables, graphs and images can be in a language other than the language of the text only when that is justifiable based on the topic and content of the manuscript (for example a comparison of the test items in various languages, followed by an overview of how each item is translated into the two languages, etc.). The distribution of the data in the tables should be achieved solely through organizing the cells and using the tools for working with tables. The use of formatting in the tables or using spaces and similar characters to achieve the desired distribution is not permitted.

Each table needs to be marked by a number and appropriate title (for example. Table 7. *The results of the parallel analysis*). Each category (image, graph, table) should be numbered sequentially. If the image has been taken from somewhere else, it is obligatory to cite the source.

The tables should also be organized according to APA standards. The tables should have a left adjustment. Each table should be labeled with the number, bold (e.g. **Table 7**) and the appropriate name, with the name being *Italic* style, and all significant words are capitalized (e.g., *Parallel Analysis Results*). The number of the table and its name should be above the table having a left adjustment, and the title of the table is single line below the number of the table. The tables should not contain vertical lines, the font should be 10 pt (unless the table needs to be reduced), and the line spacing should be 1 (Single). You should not bold the values in the table. If the representation of the *p* value of a table represents an unobtrusive, statistically significant value can be marked by the stars, and it will be necessary to include their meaning below the table (e.g. *Note.* * *p* < .05; ** *p* < .01; *** *p* < .001). The data shown in the table should be aligned by points. You can find more information on formatting the table in the writing form (template).

Example of the table formatting:

Table 1

Correlation between subjective well-being and loneliness

	Social loneliness	Loneliness in love	Loneliness in family
Satisfaction with life	-.51**	-.34**	-.34**
Positive affect	-.21**	-.04	-.11
Negative affect	.16	.07	.19**

Note. ** *p* < .01.

Images and graphs should also be organized according to APA standards. Each image or graphic should be labeled with the number, bold (e.g. **Graph 5.**) and the appropriate name, with the name being *Italic* style, and all significant words are capitalized (e.g., *Distribution of results in the experimental group*). The number of the image/graph and its name should be above the image/graph having a left adjustment, and the title is single line below the number of the image/graph. The abbreviations listed in the tables and figures should be explained below the table or figure.

Statistical data. The displayed statistical data must be relevant, that is, should display only the results of those statistical procedures which are relevant to the topic of the text. **The same data should not be presented in both graph and table form.** It is recommendable to use conventional means of concluding based on statistical data (for example, the levels of significance *p* (for example: .05, .01, .001). The results of the statistical tests should be given in the following form: *F* (5, 109) = 2.42, *p* < .05, and likewise for other tests (for example χ^2 (3, *N* = 323) = 3.44, *p* < .01 or *t* (120) = -33.63, *p* < .01). Statistical indicators should be in *Italic* style (e.g., *F*,

r , p , N , M) except for Greek characters (α , β , χ , λ). If decimal numbers are decimal, two decimal places are required, unless the value of the statistical indicator is such that it requires guidance and treatment. Decimal numbers should be separated by a dot, instead of a comma. If the range of the value of the parameter is 0 to 1, 0 is not written before.

Citations and including references in the text. Every quotation or claim which is not based on the research findings presented in the text should be accompanied by a reference provided in parentheses immediately following the quote in the following format: (Buttermore, 2009). If text is literally being quoted from the source, that part of the text is included in quotation marks, and the page on which the quote can be found is also included in parentheses following the reference (for example, Rot, 1985, p. 56). For each quotation longer than 350 characters, it is necessary to provide written consent from the authors for publishing these quotes in the text.

If the text has one or two authors, list author(s) in every citation (Tracy & Robins, 2004). If the text has three or more authors, cite only the last name of the first author and the abbreviation “et al.”. If there are several sources cited in parentheses, they should be listed in alphabetical order based on the authors’ last names, and not in chronological order (for example, Beck et al., 1985; Clark & Wells, 1995; Ollendick & Hirshfeld-Becker, 2002; Rapee & Heimberg, 1997; Rapee & Spence, 2004; Schenker & Leary, 1982).

List of references. The reference list should be on a new page after the text. Place the section label “**References**” in bold at the top of the page, centered. Order the reference list entries alphabetically by author. Complete biographical data for all the quotations should be cited in accordance with APA guidelines (7th edition) (<http://www.apastyle.org/>), and in the section titled References. All of the references included in the text must also be included in the list of references (and vice versa).

Text formatting in reference list: Times New Roman, 11 pt., Line spacing: single; Paragraph alignment: Justify, Paragraph Indentation: Hanging, indent of 0.5 in/1.27cm (meaning that the first line of the reference is flush left and subsequent lines are indented 0.5 in. from the left margin.).

Title of the paper or the book which are not on English, should be translated in English (for example, Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral*. [Personality and morality.] Institut za pedagoška istraživanja.)

Instruction and examples of citing in reference list:

Books (monographs) are cited in the following manner:

Palmore, E. (1999). *Ageism: Negative and positive*. Springer

Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral*. [Personality and morality.] Institut za pedagoška istraživanja.

Chapters in a book or proceedings are cited in the following manner:

Widiger, T. A. (2005). Classification and diagnosis: Historical development and contemporary issues. In J. E. Maddux & B. A. Winstead (Eds.), *Psychopathology: Foundations for a contemporary understanding* (pp. 63-83). Erlbaum.

Journal articles are cited in the following manner:

Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquiry*, 15(2), 103-125. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1502_01

In-text example: (Tracy & Robins, 2004)

Webpage on a website - Author Surname, Initial(s) *or* Organisation Name. (year). *Title of webpage*. Site Name. URL

In text (Author, year)

If there is no information about the year then in parentheses should be given abbreviation n.d.

Citing **unpublished manuscripts** (for example, abstracts from scientific conferences, unpublished papers, etc.) is not desirable. If it is impossible to avoid, complete data regarding the source should be provided, based on the following general format:

Unpublished dissertation or thesis

Author, A. (year). *Title of the master's or doctoral dissertation* [Unpublished master's or doctoral dissertation]. The name of the institution.

Published dissertation or thesis

Author, A. (year). *Title of the master's or doctoral dissertation* [Master's thesis or Doctoral dissertation, The name of the institution]. Date base/Archive. URL.

Referring to **secondary sources or citing them** (for example, Gray, 1982; as cited in Smederevac et al., 2014) should be also avoided.

If one author is cited more than once, the publications are included based on the year of publication, that is (if there are any co-authored works) according to the last name of the co-author.

If more than one work of the same author published in the same year is being cited, the years need to be marked out in letters a, b, c, for example (1995a), (1995b), both in the text itself and in the reference section.

Appendix. The appendix should include only those descriptions of material which would be of use to the readers for understanding, evaluating or reproducing the research.

Footnotes and abbreviations. Footnotes should be avoided, except when necessary (for example, citing that the work originated as part of a project, etc.). Abbreviations should also be avoided, with the exception of frequently usual ones. Abbreviations which are included in tables and images should be explained.

In addition to these instructions, the authors can also use the template for preparing their submissions, which is available for download at the Journal's site: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača

Prof. dr Natalija Jovanović, dekanica

Koordinatorica Izdavačkog centra

Doc. dr Sanja Ignjatović, prodekanica za naučnoistraživački rad

Lektura

Dr Maja D. Stojković

Tehničko uredništvo

Darko Jovanović (Dizajn korice)

Milan D. Randelović (Prelom)

Format

B5

Tiraž

40

Štamparija

Графичко предузеће SCERO PRINT

Niš, 2024.

Ovaj broj časopisa Godišnjak za sociologiju (XX/32, 2024) objavljuje se uz finansijsku pomoć Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Електронско издање

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

ISSN 1451-9739

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски факултет у Нишу ; уредник Милош Јовановић.
- Год. 1. бр. 1 (2005)- . - Ниш : Филозофски факултет, 2005- (Ниш : Scero print). - 24 cm
Доступно и на <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-y-za-sociologiju>. - Два пута годишње. - Текст на срп. и енгл. језику.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију -
Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372